

INDUSTRISAMFUNDETS KULTURARV

1. del: Udpegning af industriminder i Ribe Amt

Indhold

1. Introduktion	3
<i>Industrisamfundets kulturarv – baggrunden for projektet</i>	3
<i>Afgrænsninger og definitioner af industri</i>	3
<i>National/regional betydning</i>	5
2. Baggrund og historie	5
<i>Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet</i>	5
<i>Regionens industrihistorie - historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt</i> ...8	
<i>Den moderne industri</i>	11
<i>Elektricitet</i>	12
<i>Konklusion</i>	13
<i>Industribebyggelsens regionale udvikling og lokalisering</i>	13
<i>Forskydninger i industriens udvikling i Ribe Amt</i>	15
<i>Dominerende brancher anno 1960 i Ribe Amt</i>	19
<i>Perioden 1960- 2003</i>	19
<i>Konklusion – lokaliseringen og typen af industri i Ribe Amt</i>	21
<i>Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen</i>	22
<i>Bevarende lokalplaner</i>	23
<i>Oversigt over bevarende lokalplaner i Ribe Amt 2001 + opdatering 2004</i>	24
<i>Ribe kommune: Vurdering og konklusion for Ribe Kommune</i>	25
<i>Fanø kommune: Vurdering og konklusion for Fanø Kommune</i>	25
<i>Blåvandshuk kommune</i>	26
<i>Esbjerg Kommune</i>	26
<i>Kommuner i Ribe Amt med kommuneatlas</i>	28
<i>Ribe Amt</i>	28
<i>Industribygninger og anlæg beskyttet via benyttelse til ny funktion</i>	28
<i>Særlige behov for yderligere undersøgelser</i>	30
3. Udpegning	30
<i>Kriterier for udvælgelse af miljøer/ industrier</i>	30
<i>KIP-metoden</i>	31
<i>Oversigt over karakteristiske industriminder i Ribe Amt udvalgt i 1. fase</i>	32
<i>Endelig udvælgelse af industrier i Ribe Amt</i>	33
<i>Konklusion på baggrund af museerne i Ribe Amts tilbagemeldinger</i>	35
<i>Udvælgelse af 2. Tema: Mejerier: Det svære valg af mejerier</i>	36

<i>Det endelige valg af mejerier i Ribe Amt</i>	<i>37</i>
<i>Det endelige valg af udpegede industriminder</i>	<i>38</i>
<i>Metoden til udvælgelse</i>	<i>39</i>
<i>Argumentation for de udvalgte industriminder.....</i>	<i>40</i>
1. Tema: Møller og kraftværker	40
2. Tema: Mejerier.....	41
3. Tema: Infrastruktur.....	42
4. Tema: Tidlig industri	42
Udenfor tema: Kulturmiljørådets udpegning	42
<i>Beskrivelse af hvert enkelt industriminde.....</i>	<i>43</i>
1. Tema: Møller og kraftværker	44
Poul la Cours Forsøgsmølle	44
Lydum Mølle.....	49
Karlsgårdeværket	54
2. Tema: Mejerier.....	59
Hjedding Andelsmejeri.....	59
Brørup og Omegns Andelsmejeri	69
3. Tema: Infrastruktur.....	73
Esbjerg Havn	73
4. Tema: Tidlig industri	83
Ribe Jernindustri.....	83
Bomuldsfabrikkerne i Ribe	87
Udenfor tema: Kulturmiljørådets udpegning	92
Margarinefabrikkerne i Vejen: A/S Margarinefabrikken Alfa & A/S	
Margarinefabrikken Grønvang	92
<i>Konklusion</i>	<i>100</i>
4. Bilag	102
<i>Litteraturliste.....</i>	<i>102</i>
<i>Oversigt over mejerier i Ribe Amt.....</i>	<i>103</i>

1. Introduktion

- →Industrisamfundets kulturarv - baggrunden for projektet
- Afgrænsninger og definitioner af industri
- National/ regional betydning

Industrisamfundets kulturarv – baggrunden for projektet

Som opfølgning på de foreløbige tilbagemeldinger om udpegning af industriminder bad Kulturarvsstyrelsen i et brev dateret d. 4. maj 2004 samtlige Amtsmuseumsråd og Kulturmiljøråd om endelige rapporter om de regionale industriminder. Målet med oversigterne er at få opbygget en viden om, hvilke industriminder man regionalt anser for vigtige herunder særlig karakteristiske for regionen. Styrelsen vil bl.a. på baggrund af de regionale rapporter indkredse omkring 25 industriminder, som det er vigtigst på landsplan at få undersøgt, dokumenteret og eventuelt bevaret.

Denne rapport rummer museerne i Ribe Amts endelige udpegning af industriminder på baggrund af de tidligere udvalgte industrier. Den første del af rapporten med udpegningerne er betalt af henholdsvis Museumsrådet for Ribe Amt med en månedsløn og Kulturarvsstyrelsen, der har bevilliget 2 månedslønninger til udarbejdelse af både 1. og 2. del af rapporten til Mette Slyngborg, Esbjerg Museum. Rapportens 1. del er så vidt muligt udført i samarbejde med de statsanerkendte kulturhistoriske museer i amtet, Museumsrådet for Ribe Amt og Kulturmiljørådet i Ribe Amt.

Introduktion

- Industrisamfundets kulturarv - baggrunden for projektet
- →Afgrænsninger og definitioner af industri
- National/regional betydning

Afgrænsninger og definitioner af industri

I ovennævnte skrivelse fra Kulturarvsstyrelsen defineres industri som varefremstillende virksomheder, der beskæftiger 6 personer eller derover. Salg af større varepartier til et ukendt marked samt anvendelsen af maskiner især mekanisk drivkraft er også parametre i denne definition af industri. Kraftproduktion og råstofudvinding samt hele afsætningen i form af handel og transport indlemmes i begrebet industri.

Industrisamfund defineres bredt som et samfund, hvor industrien præger såvel menneskenes livsbetingelser og tankesæt som sociale mønstre, politik og lovgivning. Herved bliver industrisamfundet et bredt begreb, hvorfra der skal fokuseres på industriminder.

”Ved industriminder forstår styrelsen erindringskomplekser – erindringssteder,

- *der hver består af en række delelementer, som f.eks. kan være spor i landskabet, bygninger, genstande, erindringer eller arkiver,*
- *og som kan bevares på forskellige måder: på stedet, på et museum eller i form af dokumentation,*
- *og som formidles gennem undersøgelser og fortolkninger.*

Styrelsen vil lægge vægt på, at de valgte industriminder omfatter flest mulige af de nævnte delelementer.

Styrelsen anbefaler, at oversigterne over industriminder begrænses til regioner, bebyggelser og genstande, der på et eller andet tidspunkt har været anvendt til råstofudvinding, industriel produktion, distribution, kommunikation, transport og forsyningsvirksomhed, foruden boliger i direkte tilknytning til virksomheden. De nævnte elementer ses i relation til de hertil knyttede produktionsmåder og livsformer, organisationer, vurderinger og viden. Det betyder, at satsningsområdets kerne er de ting, der har direkte forbindelse med industrien, men set i forhold til hele samfundet.

Med hensyn til den kronologiske afgrænsning vil styrelsen foreslå, at vægten lægges på perioden 1840-1970, fordi det især var i den periode, industrien prægede samfundet.”
(Citat fra Kulturarvsstyrelsens skrivelse)

Videre hedder det:

”Hvilke industriminder, der er vigtigst, kan også formuleres som: Hvilke industriminder fortæller om centrale faser og forhold i landets/regionernes industrialisering?”

Der mangler egentlige kriterier i den citerede udmelding fra KUAS om, hvordan industrianlæggene skal prioriteres: Hvad gør ét mejeri mere væsentligt at bevare frem for et andet? Derfor er der i denne rapport inkorporeret et ekstra parameter: En argumentation, der udover KUAS’ retningslinier også fokuserer på, hvorfor noget vælges frem for noget andet.

Argumentationen baseres på brug af prioriteringskriterier, som Esbjerg Museum tidligere har udarbejdet i forbindelse med pilotprojektet: Kulturhistorien I Planlægningen, herefter kaldet KIP-metoden.

Med de overordnede krav fra KUAS om periode, definitioner af industri og afgrænsninger vil den endelige udvælgelse af industriminder fra Ribe Amt være baseret på en gennemgang af amtets industrihistorie, af industrialiseringens lokalisering og udvikling i amtet samt påpejning af vægtige brancher og et efterfølgende udvalg af industrier indenfor disse brancher, som gennemgås via KIP-metoden, for at undersøge, hvilke kriterier de opfylder som potentielle industriminder, der senere kan udvælges på landsplan.

I en tidligere fremsendt rapport til KUAS, ultimo 2003, som rummede en foreløbig udpegning af 27 karakteristiske industriminder i Ribe Amt, havde de statsanerkendte kulturhistoriske museer i amtet sendt forslag til en liste over industriminder på baggrund af deres lokalviden. Denne bruttoliste over 27 industrivirksomheder og viden i form af kildemateriale, undersøgelser og forskning er baggrunden for udvælgelsen af denne rapport 5-10 industrianlæg, som amtets museer i samarbejde foreslår som udpegningsemner for KUAS.

De 27 industrier i første fase af projektet er udvalgt ud fra den regionale industrihistories væsentlige brancher. Valget af brancher som overordnet tema kan begrundes i amtets mere gennemskuelige industrihistorie og lokalisering i forhold til f.eks. hovedstadsområdet. I Ribe Amt giver valg af bestemte og væsentlige brancher en mere overskuelig tilgang til, hvilke industrianlæg og brancher, der har haft størst betydning rent historisk. Det overordnede valg af væsentlige branche udgør således forskellige grupper, hvorfra udpegningen af industrier foretages. Et muligt problemfelt ved denne metode er de huller, som enkelte atypiske virksomheder bryder – ved at være væsentlige uden at være dominerende som brancher i området. Denne problematik forsøges imødegået ved de oprindelige bruttolister over industri i amtet, hvor flere hundrede industrianlæg blev registreret. I brancheopdelingen opererer vi således med en restgruppe: ”andre”, hvorved også virksomheder som

Lego Company i Billund og HTH-køkkener i Ølgod er blandt de industrier, der kan vælges imellem til de udvalgte industrier.

Introduktion

- Industrisamfundets kulturarv - baggrunden for projektet
- Afgrænsninger og definitioner af industri
- →National/regional betydning

National/regional betydning

I fase 1 af dette projekt, der blev afrapporteret til KUAS ultimo 2003, udpegede museerne i amtet 27 karakteristiske industriminder i Ribe Amt, og af de udpegede industriminder kan kun få hævdes at være af national betydning.

Industriminderne i Ribe Amt kan i højere grad karakteriseres som havende regional betydning, og udpegningen er fokuseret på industrier og brancher, som historisk har haft en betydning for hele amtet samt er udtryk for lokaliseringsmønstret af industri.

Derfor er udpegningen af industrier i denne fase 2 baseret på at vælge industrianlæg ud, som er af regional betydning. Denne regionale betydning kan begrundes i, at der er tale om typiske eller karakteristiske anlæg, eller at der er tale om atypiske anlæg, der dog er vægtige i amtets industrihistorie eller i en industrisammenhæng. En undtagelse i denne sammenhæng er udpegningen af Esbjerg Havn, som har national betydning. Samtidig kan man argumentere for national betydning ved udpegningen af Hjedding Mejeri.

På KUAS's årsmøde i maj 2004 talte Henrik Harnow, Odense bys museer, om udpegningen af industriminder som et formidlingsprojekt i højere grad end et forskningsprojekt. Med denne vinkel på formidlingen som det styrende mål for udpegningen bliver udpegningen af de regionale industriminder mere logisk – de udpeges for at kunne formidles som karakteristiske industrianlæg der repræsenterer udvalgte og vægtige brancher i Ribe Amts industrihistorie. Resultatet af udpegningen kan således på længere sigt anvendes til en bredere formidling af amtets industrianlæg.

2. Baggrund og historie

- →Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet
- Regionens industrihistorie- historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt.
- Industribebyggelsens regionale udvikling og lokalisering
- Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen
- Særlige behov for yderligere undersøgelser

Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet

Følgende rummer en selektiv litteraturliste og en kort omtale af den forskningsbaserede litteratur, dvs. bøger, artikler, rapporter, som kan bruges til at sætte et eller flere industriminder (indenfor amtet) ind i en sammenhæng:

Hjedding Andelsmejeri

Bjørn, Claus: *Andelssamarbejdet i Danmark*. 1986.

Bjørn, Hans (red): *Dansk Mejeribrug 1882 - 2000*. Udg. af De Danske Mejeriers Fællesorganisation. 1982.

Busk Jens, Ejvind: *Hjedding Mejerimuseum*. Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv. 1989.

Linding, Hans og Olesen, Tage: *Et Århundrede i andelssagens tjeneste - Hjedding Andelsmejeri 1882 -10. juni – 1982*. 1982.

Linding, Hans: *Fra hyrdedreng til mejeribestyrer - En Ølgoddreng fortæller*. 1987.

Ølgod Museum: *Hjedding Andelsmejeri 1882-1905*. 1987.

Ølgod Museum: *Ølgod Museums Årbog 1998. Om Jens Mathias Bollerup Andersen og hans søn Jacob Stilling Andersen*. 1998.

Lydum Mølle

Guldberg, Mette: *Lydum Mølle - et vestjysk elværk*. Land og By 59, september 2003, 21-23.

Bl.a. erindringer på el-museet af den maskinist udlært på Askov, der indrettede lyssystemet, samt erindringer fra familien på møllen.

Karlsgårdeværket

Guldberg, Mette: *"Hvide kul" i Danmark. - Karlsgårde vandkraftværk og Informationscenter*. Mark og Montre 1991, s. 34-40.

Sonne, Hjalmar: *Karlsgårdeværkets udvidelse 1941-45 - et energi- og arbejdsløshedsprojekt*. I: Fra Ribe Amt 1981-83.

Diverse materiale på Thorstrup Sognearkiv

Esbjerg Havn

Alkær sig, S: *Esbjerg, Havn og By. Et blad af Vestjyllands historie*. I. Havnen. II. Byen. Esbjerg 1909 og 1914.

Bredmose Simonsen, Johannes: *Fiskerne og byen. Fiskeriet fra Esbjerg indtil 1940*. Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Esbjerg 1997.

Bredmose Simonsen, Johannes: *Havn og skibe. Esbjerg 1868-2000*. Esbjerg 2001.

Bruhn, Verner: *En by bliver til. Esbjergs historie 2 1850-1910*. Esbjerg 1994.

Bruhn, Verner og Poul Holm: *Havneby og storkommune. Esbjergs historie 3 1910-1998*. Esbjerg 1998.

Hahn-Pedersen, Morten (red.): *Esbjerg Havn 1868-1993*. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet, 1993

Rambusch, Sigurd: *Esbjerg Havn 1868-1968. Danmarks port mod vest*. Esbjerg 1968.

Diverse interviews og andet materiale på Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Diverse museumssager om virksomheder på havnen på Esbjerg Museum.

A/S Ribe Jernstøberi

Den antikvariske Samling, Ribe: *Museumssag ASR 1829*.

Fokdal, Tulinius, Stougaard & Villadsen ed: *A/S Ribe Jernstøberi 1848-1998* (med henvisninger).

Bomuldsfabrikkerne i Ribe

Den antikvariske Samling, Ribe: *Museumssag 13M78E (1978 industriregistrering)*.

Den antikvariske Samling, Ribe: *ASR 1444 Bygningsarkæologisk undersøgelse af brandtomten Sønderportsgade 2/ Torvet 13.*

Løntoft Nybye, Camilla: Artikel i kommende udgave af *By, Marsk og Geest.*

Poul la Cours Forsøgsmølle

Hansen, H.C.: *Forsøgsmøllen i Askov.* 1981.

Hansen, H.C.: *Poul la Cour, grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser.* 1985.

Nissen, Povl-Otto: *Poul la Cour og vindmøller,* 2003.

Desuden findes der en lang række samtidige artikler, samt bevarede arkivalier på højskolen og på museet.

Margarinefabrikken Alfa og Margarinefabrikken Grønvang

Arkivmateriale: Alfas arkiv, som dog ikke er bevaret i sin helhed. Findes på Lokalthistorisk Arkiv i Vejen. Et stor billed- og filmmateriale findes ligeledes bevaret, bl.a. to film fra 1930'erne som viser produktionen på fabrikken. Tegningsmateriale fra 1916 og fremefter findes dels på Lokalthistorisk Arkiv, Vejen samt kommunens arkiv.

En del arkivalier fra Margarine Compagniet er overdraget til Erhvervsarkivet i Århus.

Brørup Mejeri

Museet på Sønderkov: *Den sidste ost, Brørup Mejeri.* Rapport 1999.

Bøger/artikler om Vestjyllands industrihistorie

Bjørn, Claus (red): *Dansk mejeribrug 1882-2000.* De danske Mejeriers Fællesorganisation, 1982.

Dragsbo, Peter: *Det industrielle miljø i Esbjerg – et etnologisk undersøgelsesprojekt.* Mark og Montre 1978, 57-69.

Dragsbo, Peter: *En ny tid – Vestjyllands og Esbjergs industrialisering efter 1850.* Esbjerg Museum 1981.

Ellbrecht, G. (red): *Dansk Mejeristat.* Selskabet ”Vort Samfund”, København 1931.

Henningsen, Peter: *Hedens Hemmeligheder. Livsvilkår i Vestjylland 1750-1900.* Overgaard Bøger, Grindsted, 1995.

I/S Vestkraft: *Livsnerven, jubilæumsbog.* I/S Vestkraft, 1996.

Just, Flemming (red.): *Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914.* En arbejdsrapport. Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg 1984.

Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen: *Kulturhistorien i planlægningen, De kulturhistoriske interesser i landskabet.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og naturstyrelsen, 1997.

Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen: *Pilotprojekt Vest, Ribe Amt. 1. fase.*

Kortlægning af kulturmiljøer. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og naturstyrelsen, 1998.

Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen: *Pilotprojekt Vest, Ribe Amt. 2. fase.*

Afgrænsning og prioritering af kulturmiljøer. Miljø- og Energiministeriet, Skov- og naturstyrelsen, 1998.

Miljø- og Energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen: *Kulturhistorien i planlægningen, Udpegning af værdifulde kulturmiljøer i regionplanlægningen.* Miljø- og Energiministeriet, Skov- og naturstyrelsen, 1999.

Videbæk, Ole: *Industriregistrering i Ribe Amt.* Mark og Montre 1980, 71-92.

Eksisterende industriregistreringer i Ribe Amt

Historisk Samfund for Ribe Amt: Registrering af mindesmærker, skoler, andelsmejerier og andelsslagterier, forsamlingshuse og missionshuse i Ribe Amt 1978.

Registreringen befinder sig på Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Statens humanistiske Forskningsråd: Industrialismens bygninger og boliger i Danmark. Det industrielle miljø 1840-1940. Undersøgelse i 1974-79.

I Ribe Amt: Industrierne i byerne Esbjerg, Ribe og Varde er med i undersøgelsen.

Oplysningerne om Esbjerg befinder sig på Esbjerg Museum.

Oplysningerne om Varde befinder sig på Varde Lokalhistoriske Arkiv

Oplysningerne om Ribe befinder sig på Den antikvariske Samling i Ribe.

Videbæk, Ole: Industriregistrering i Ribe Amt. For Ribe Amts Museumsråd. Undersøgelse af industri i amtet uden for købstæderne.

(Ole Videbæk: Listen over industri byggede på Danmarks Statistiks industriundersøgelse fra 1935 og omfattede 67 virksomheder. Mange vigtige virksomheder fra 1935-40 var ikke med. Samtidig blev industri ifølge Danmarks statistik defineret ved mere end 6 ansatte. Handelsvirksomheder og andelsmejerier (6 stk.) blev taget af listen, da disse var registrerede i registrering af mindesmærker, skoler, andelsmejerier og andelsslagterier, forsamlingshuse og missionshuse i Ribe Amt 1978. Der blev også suppleret med oplysninger fra Trap Danmark fra 1928: Supplerende liste af virksomheder (84). Undersøgelsens samlede antal virksomheder: 113 i alt. (Kilde: Mark og Montre 1980, p.71-92) Undersøgelsen befinder sig på Esbjerg Museum.

Undersøgelser

Slyngborg, Mette: Udpegning af karakteristiske industriminder i Ribe Amt. Rapport til KUAS 2003. Esbjerg Museum for Kulturmiljørådet i Ribe Amt. 2003. Undersøgelsen befinder sig på Esbjerg Museum.

2. Baggrund og historie

- Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet
- →Regionens industrihistorie – historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt.
- Industribebyggelsens regionale udvikling og lokalisering
- Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen
- Særlige behov for yderligere undersøgelser

Regionens industrihistorie

- historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt

I det følgende beskrives nogle hovedtendenser i industriens udvikling i Ribe Amt. Forskningen på dette område er fragmenteret, og der verserer mange myter om den historiske udvikling i Vestjylland. Den vestjyske historieskrivning er præget af detailstudier af enkelte forhold, mens en helhedsbeskrivelse af den vestjyske region mangler¹. Det følgende afsnit er således en sammenskrivning af tidligere forskning på området med det forbehold, at der stadig er mange tomme felter i den samlede forskning fra regionen.

Møllerne

I husholdningen var formaling af korn til mel vigtig. Derfor var der i Vestjylland i næsten alle sogne mindst én mølle i middelalderen. Møllerne i Vestjylland var først og fremmest baseret på vandkraft. Omkring år 1100 kom der vandmøller, der var en videreudvikling af de mindre skvatmøller, som

¹ Peter Henningsen: Hedens Hemmeligheder.

blev anvendt i slutningen af vikingetiden. De nye møller var større og krævede en opstemning af vandet og denne forudsætning skabte behov for større enheder – i middelalderens tilfælde som private ejendomme. Man forbød i 1639 skvatmøllen, da den ikke kunne kontrolleres af statsmagten. Samtidig krævedes der særlige privilegier for at drive de store møller, som endvidere blev pålagt en skat i 1660. Den nye teknologi – de store vandmøller – førte til en koncentration samt en kamp om energien, som kom ind under private personers kontrol via koncessioner. I midten af 1800-tallet betød en liberalisering af retten til at drive mølleri, at vandmøllernes ejere mistede deres oprindelige magtposition², hvilket betød plads til nye iværksættere. Den første industri i Vestjylland opstod i tilknytning til de eksisterende vandmøller.

Landbruget – og fiskeri

Landbruget var det helt dominerende erhverv i Sydvestjylland indtil slutningen af 1800-årene. Men også fiskeri og handel med fisk spillede en stor rolle som supplement til landbrugets udbytte for den del af befolkningen, der boede nær kysten. Byen Hjerting havde en lang søfartstradition og var i en periode i 1500-tallet udførselshavn for Varde, især af stude. Senere, i 1591, flyttede toldstedet til Ribe, der blev eksportby for heste og okser. Varde genvandt sin tidligere stilling som toldsted i 1651 og havde dermed også eksporthavn, hvor en stor del af eksporten gik over Hjerting. Beboerne i Ho, Hjerting og Oksby fik i 1688 privilegium til sejlads, og nogle år efter flyttede også toldstedet til Hjerting. Byen var omkring 1700 vokset til en af de vigtigste udskibningssteder mellem Limfjorden og Ribe.³ Tredive år senere var Hjerting Vestjyllands vigtigste ladeplads. Fanø gjorde dog hurtigt Hjerting rangen stridig, da Fanøs sejlskibsflåde i sidste halvdel af 1700-tallet udvidedes kraftigt.

Landbrugssystemet i Vestjylland adskilte sig fra det øvrige Danmark. I Vestjylland var jorden udlagt som store græsarealer, hvor man producerede foder til de mange kreaturer, som var det bærende element i de vestjyske brug. Man har i mange år haft den opfattelse, at hedelandskabet i Vestjylland betød forarmede bønder. Imidlertid påviser Peter Henningsen⁴, at det forholdt sig ganske anderledes: Han argumenterer for, at mange af de vestjyske bønder var velhavende ved deres død. Den vestjyske tradition var baseret på kvægbrug, mens den østdanske var baseret på korndyrkning. Staten havde store indtjeneringer på hartkornet, og staten havde en ambition om at omdanne Vestjylland til et mere rentabelt område (set med østdanske øjne) herunder også et ønske om et fødegrundlag for at opnå en større befolkning: Med flere munde at mætte måtte kornavl gå forud for studeavl. Således kan opfattelsen af Vestjylland som fattigt bero på datidens øjne som så med en østdansk synsvinkel, hvor dyrkning af korn på frodig jord var lig med god, dvs. rentabel og udbytterig landbrugsdrift.

Bønderne i Vestjylland så ikke positivt på statens ønske om opdyrkning af heden til kornmarker. Siden tidernes morgen havde bønderne tilpasset sig jordens udbytte – og var der ikke fødegrundlag nok, så fraflyttede folk, således at der var en balance mellem udbytte og behov.

I slutningen af 1750'erne startede en reformbevægelse indenfor dansk landbrug, som i løbet af få år betød, at fæstebønderne blev ejere af deres gårde og fri for hoveri på hovedgårdsmarken, som blev udstykket og solgt til bønderne. I Vestjylland var der dog mange enkeltgårde og hoverifri bønder, som i stedet betalte en støre landgilde. Kulturlandskabet skiftede karakter, hvor de tidligere fælles jorder, som havde været dyrket i fællesskab i århundreder, blev omdannet til indhegnede marker. De vestjyske bønder måtte opgive deres traditionelle livsform med hovedvægten på kvægdrift efterhånden som reformerne trådte i kraft.

² Ole Videbæk: Industriregistreringen i Ribe Amt. Mark og montre, 1980.

³ Esbjergs Historie, bd. 1.

⁴ Hedens Hemmeligheder p. 354-55.

Princippet bag landbrugsdriften er ofte blevet udtrykt som ”Eng er agers moder”, hvilket betyder, at man kun kunne dyrke så megen jord, som man havde gødning til. Derfor skulle man have mange enge, hvor man kunne lade stude græsse. Landsbyerne og gårdene i Vestjylland var af samme grund lokaliseret ved enge. Kvægets gødning blev herefter anvendt som gødning til opdyrkning af kornmarker.

Den væsentligste industri i Vestjylland var landbrugets forædling af smør og bacon. I 1850 var England den vigtigste udenlandske handelspartner efterfulgt af Tyskland. Efter krigen i 1864 blev udskibningen af landbrugsvarer til England flyttet til Esbjerg, hvor man til formålet besluttede at bygge en havn i 1868. Eksporten bestod især af korn fra det østlige Danmark og stude fra Vestjylland. Importen fra England var især kul og gødning. Med denne kunstgødning kunne man opdyrke større arealer end tidligere. Med initiativrige entreprenører blev Vestjyllands hedelandskab omdannet til et landbrugsland med frodige kornagre, grønne læhegn og områder med plantager. Havnen i Esbjerg blev besejlet fra 1879 og blev vestkystens vigtigste eksporthavn. På dette tidspunkt betød Europas stigende befolkning et stigende marked for korn og kvæg.

Den industrielle udvikling i Vestjylland

Ole Videbæk⁵ diskuterer årsag og virkning i forhold til, om hvad tabet af Slesvig-Holsten betød for den danske industris udvikling. Han kommer frem til, at det forholder sig således, at det er den industrielle udvikling både syd og nord for grænsen, som er baggrunden for krigene.

Produktionsformernes og deres medfølgende nye økonomiske orden, kapitalismen, krævede en ny politisk orden, nemlig den liberale nationalstat. Industrien måtte have klart definerede markeder med en ens lovgivning, og derfor blev krigene fulgt af nye forfatninger. I Danmark blev det til 5 nye forfatninger i årene fra 1848 til 1866 – og herefter var målet nået: En nationalstat med én liberal forfatning. Året før tabet af Slesvig-Holsten var der indført en ny toldlov, der betød lettere adgang til frihandel. Man afskaffede udførselstold og det betød, at landbrugsprodukter, kvæg og foderstoffer blev toldfri. Med den nye liberale forfatning blomstrede en ny industri frem i Vestjylland. Den tidlige industrielle udvikling i det nuværende Ribe Amt havde centrum i købstæderne, først og fremmest i Ribe, der var landsdelens gamle handels- og administrationsby og senere industriby. I de første årtier skete industriudviklingen især i Ribe by. Ribe var Vestjyllands rigeste by, havde 3 store vandmøller og en Hollandsk mølle. Fra midten af 1800-tallet voksede der her flere industrivirksomheder frem, blandt andet tekstilindustri og jernindustri. Ribes industrielle vækst varede dog ikke ved, og efterhånden overtog den nye købstad, Esbjerg, rollen som industrielt center i amtet.

Den industrielle udvikling foregik senere i Vestjylland end i det østlige Danmark og skete især med en ny infrastruktur, som anlæggelsen af jernbaner, elværker og havnen i Esbjerg medførte. Infrastrukturen betød transport af nye energikilder i form af fossile brændstoffer, og efter anlæggelsen af ny infrastruktur med denne transport, var det ikke længere vandmøllernes geografiske placering, der havde betydning for lokaliseringen af ny industri.

Industrien uden for købstæderne opstod dog først og fremmest i forbindelse med de gamle vandmøller, hvoraf mange blev lavet om til små vanddrevne jævnstrømsværker, der kunne forsyne de mindre byer. Fra Askov Højskole udgik bestræbelserne for en gennemgribende elektrificering af landdistrikterne via Poul La Cours forsøgsmølle, og et led i de bestræbelser var etableringen af højspændingsværket Karlsgårde, der var vanddrevet.

⁵ Mark og montre 1980, p. 75.

Anlæggelsen af nye landeveje gennem Sydvestjylland i årene 1840-60, sigtede mod forbindelser videre til udlandet og blev geografisk rettet mod ladepladsen i Hjerting. I årene efter 1847 var der fra Hjerting dampskibsforbindelse 10-12 gange årligt direkte til London, hvor der eksporteredes levende dyr, salt, flæsk og smør.

Den moderne industri

Ved tabet af Sønderjylland 1864 blev der behov for at anlægge en vestkysthavn som erstatning for de tabte havne mod vest: Tønning og Husum. Man vedtog i 1868 at bygge en dokhavn ved Esbjerg og lade denne være et knudepunkt i infrastrukturen, som man samtidig planlagde ved jernbanestrækninger i Vestjylland. Man byggede jernbanen fra Kolding til Varde, som åbnede 1874, en bane fra Varde til Struer, som åbnede 1875, og marskbanen fra Ribe og sydpå til Husum (1884). Anlæggelsen af disse baner blev den første store investering i ny teknik i landsdelen. Det er først med jernbanernes bygning og anlæg, at den moderne industri spredtes i amtet.

Etableringen af jernbanenettet 1874-1884 gav sammen med anlæggelsen af Esbjerg Havn 1868-1874 forbedrede afsætningsmuligheder for først og fremmest landbruget, der ad denne vej fik let adgang til at eksportere varerne fra den animalske produktion. Karakteristisk for Ribe Amt er virksomhederne til forarbejdning af landbrugsprodukter, særligt de mange andelsmejerier - hvoraf det første i landet åbnede i Hjedding ved Ølgod i 1882 - men også slagterier, ægpakkerier m.m. I Esbjerg voksede et stort fiskeri frem i 1880'erne i forbindelse med den nyanlagte havn, hvor også fiskerne nød godt af de gode afsætningsmuligheder med skib og jernbane. Fra 1890 til 1930-40 steg indløsningen af fisk i Esbjerg fra ca. 1.500 tons til 15.-20.000 tons. Fra Esbjerg gik saltet og iset fisk i stadigt større omfang ud i verden, f.eks. til fisketorvet i Hamburg og til det sydeuropæiske marked.

Fra jernbanernes anlæggelse foregik transporten af stude, svin etc. via banen. Men den traditionelle eksport af råvarer stødte ind i problemer, da konkurrencen fra andre lande gjorde sig gældende i form af faldende kornpriser, samt højere krav om kvalitet i eksportvarerne. Samtidig indførte England og Tyskland i løbet af 1880'erne en række toldbestemmelser og forbud for indførsel af levende dyr.

For at imødegå restriktionerne udefra og den deraf følgende krise for råvareeksporten måtte det danske landbrug omlægges til animalsk produktion og gennemføre en industrialiseret forarbejdning af produktionen. I Vestjylland blev landbruget omlagt fra fedekvæg til malkekvæg og svin. Svineforædlingen blev centraliseret i byerne, mens mælkeproduktionen blev landområdernes vigtigste industri via smørproduktion. En lang række eksportorienterede virksomheder blev i 1890'erne anlagt i Esbjerg: Eksportslagteri, tarmrenseri, endnu et svineslagteri, 3-4 ægpakkerier og mange smørpakkerier.

Den industrialiserede produktion skete ved en organisering efter andelsprincippet. Her var Vestjylland med i front: Landets første andelsmejerier blev etableret i Hjedding (1882) otte år efter var der i Ribe Amt 41 andelsmejerier. Mejerierne havde to væsentlige byggeperioder – i slutningen af 1880'erne, og fra 1900 til 1. Verdenskrig. Esbjerg fik et andelssvineslagteri i 1888, kun et år efter landets første i Horsens. Slagterierne blev færre og større og placeret ved en jernbane. Inden 1900 havde Esbjerg tre slagterier.

Landbrugets omlægning medførte velstand og en udvikling af byindustrien. Stationsbyerne voksede, ikke mindst Esbjerg.

De følgende 20 år fra 1890 medførte store forandringer i landsdelen: Nye landbrug, plantager, høj- og efterskoler, nye stationsbyer på bar mark og et Esbjerg, hvor indbyggertallet i løbet af få år i 1890'erne voksede med 10.000 indbyggere.

I Vestjyllands industrialisering var havnen i Esbjerg og banerne ”krumtappen” og landbruget var ”motoren”.⁶

Forarbejdningen af lokale råvarer foregik især i de mindre byer i amtet. Klædefabrikker åbnede i Gørding (1873), Gørklint (1874) og Bramming (1897) samt uldspinderi i Ølgod. I 1889 åbnede Andelsklædefabrikken i Grindsted (fremstilling og farvning af garn). I samme periode opførte man nye teglværker som afløser fra de gamle teglovne, og de nye blev opført langs banen, i samme anlægsperiode som jernbanerne. Udvingningen af tørv og ler var også tæt knyttet til banen, man opførte samtidig mindre smalsporede baner til tørvemoser og mergelgrave.

Elektricitet

Den elektriske strøms epoke startede i slutningen af 1800-tallet – først som en luksuspræget produktion til lys i folks stuer, men senere også til byvirksomhederne.

Vandmøllerne tog el-produktionen op, men kunne ikke følge med og diesel- eller kulfyrede elværker tog over.

Der blev også lavet forsøg med el-produktion via vindkraft med centrum i Askovs forsøgsmølle, hvor Poul La Cour udviklede små møller, som blev brugt på gårdene til kværne, pumper og tærskværker.

Vekselstrømmens tid begyndte ved åbningen af Vandkraftstationen Karlsgårde i 1921. Karlsgårde var fra starten et andelsforetagende, og på andelsbasis blev al vekselstrømsforsyning af landområderne løst.

Byerne fik deres egen kommunale produktion og fordeling.

Med et sammenhængende vekselstrømsnet i Ribe Amts landområder og udvidelse af byværkerne var der sammen med bane, veje og telefon skabt forudsætningen for placering af industri overalt i amtet.

Det var ikke længere nødvendigt med et vandløb eller en havn for at skaffe sig energi eller komme i kontakt med omverdenen.

Alligevel blev industriens hovedstrøg i amtet banen Kolding – Esbjerg.

I 1900-tallet var det fortsat Esbjerg, der var det industrielle centrum i amtet, men der blev også etableret en række markante virksomheder i de mindre byer, fortrinsvis inden for plastic-, møbel- og træindustrien, bl.a. virksomheden LEGO i Billund og køkkenfabrikken HTH i Ølgod. I forbindelse med Esbjerg Havn kom der fra midten af århundredet gang i et omfattende industrifiskeri, og i de seneste årtier har offshore-sektoren sat sit præg på byen.

På baggrund af den industrielle udvikling er følgende temaer karakteristiske for industrien i Ribe Amt:

- Vandkraftudnyttelse og elektrificering
- Andelsmejerier
- Slagterier og andre virksomheder til forædling landbrugets produkter

⁶ En Ny Tid. Vestjylland og Esbjergs industrialisering efter 1850. Esbjerg Museum 1981. p. 5 nederst.

- Andelsvirksomheder
- Den industrialiserede havn med offshore, trafikhavn, fiskerihavn, kraftværk, foderstof, servicevirksomheder, fiskemelsproduktion samt forarbejdning af konsumfisk.

Konklusion

På baggrund af industrihistorien i Ribe Amt kan følgende industrier og navngivne industrianlæg fremhæves som væsentlige for forståelsen af den industrielle udvikling:

Elektrificering og vandkraftudnyttelse:

Forsøgsmøllen i Askov
 Lydum Mølle
 Karlsgårde vandkraftværk
 Vestkraft

Mejerier:

Verdens første andelsmejeri, Hjedding 1882
 Mejerier i drift: Fanø Mejeri, Endrup Mejeri, Tistrup Mejeri
 Eksporten af mejeriprodukter: Esbjerg Havn

Forarbejdning af landbrugsprodukter, herunder Slagterier/ Ægpakkerier. Næringsnydelsesindustri.

Den industrialiserede havn:

Esbjerg Havn med offshore, trafik, fiskeri, kraftværk, foderstof, servicevirksomheder, fiskemelsproduktion, fiskeindustrier.

Der vil på basis af udmeldingen fra KUAS ske en udvælgelse af nogle af ovennævnte industrier på grundlag af tidligere omtalte KIP –metode (se senere).

2. Baggrund og historie

- Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet
- Regionens industrihistorie – historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt
- → Industriebbyggelsens regionale udvikling og lokalisering
- Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen
- Særlige behov for yderligere undersøgelser

Industriebbyggelsens regionale udvikling og lokalisering

Industrialiseringen i Ribe Amt var omkring 1900 kendetegnet ved en lokalisering i byerne – med det største samlede antal industriarbejdere i Esbjerg. I byerne langs de nye jernbaneforbindelser sås også en vækst i antallet af arbejdere indenfor industri og håndværk, dog i mindre målestok sammenlignet med Esbjerg.

Tegner man et kort over indbyggertallene i de største byer i Ribe Amt omkring 1911 – se tabel 1, ses det, at Esbjergs er den største by i indbyggertal (18.208 personer) – næsten fire gange større end den næststørste by, Varde, med knap 5000 indbyggere. Erhvervsfrekvensen indenfor håndværk og industri var i Esbjerg i 1911 43 %, så i hele amtet var den største koncentration af folk beskæftiget indenfor dette område, havnebyen Esbjerg. Også i antallet af ansatte indenfor transportsektoren er

Esbjerg førende med 3718 personer (24,7 %) i forhold til de øvrige byer i amtet, undtagen Nordby, hvor en stor andel af de erhvervsaktive var beskæftiget indenfor det dominerende søfartserhverv (tabel 2).

Med krisen for råvareeksporten i 1880'erne blev andelsbevægelsen grundlagt, hvilket betød industriel forarbejdning af råvarerne. I Esbjerg blev Andelsmejeriet og Andelssvineslagteriet etableret (1888). Esbjergs industrielle gennembrud skete i 1890'erne, i forbindelse med at man opdagede fordelene (isfri havn) ved at bruge Esbjerg Havn til eksport, hvorved Esbjerg fik en ny og større rolle som knudepunkt i den internationale vareudveksling. Flere store eksportorienterede virksomheder blev i 1890'erne lagt i Esbjerg: Eksportslagteri, tarmrenseri, yderligere et svineslagteri, 3-4 ægpakkerier og mange smørpakkerier. Flere af virksomhederne blev etableret som filialer af firmaer i udlandet, især fra Tyskland og England. Først efter 2. Verdenskrig udviklede Esbjerg sig til en alsidig industriby. Blandt de vigtigere industrier var slagterierne, der dels arbejdede for eksporten, dels for byens egen forsyning, møllerier, mejerier, brødfabrikker og andre næringsmiddelindustriregre. Til eksport og fiskerihvervet stod bl.a. isværker. I industrierne i Esbjerg, der havde tilknytning havnen, var bådeværfter, tovværksindustri, fiskeolieindustri, fiskehermetikindustri, farve- og lakindustri og andre. Udover de store slagterier var også kødkonserverindustrien væsentlig for Esbjerg. Den vigtigste mineralproduktion var teglværksindustrien, som i Ribe Amt havde sin største koncentration ved Esbjerg.

Byerne Vejen og Grindsted udskiller sig også i forhold til de andre byer i amtet med en gennemsnitligt lidt højere frekvens af personer (over 50 %), der i 1911 var beskæftiget med håndværk og industri. (se tabel 2)

Vejens vigtigste industri var margarineindustrien (anlagt 1897). Den største virksomhed i Vejen var tagpapfabrikken Phønix, oprettet 1907, men byen havde også flere møbelfabrikker. I Grindsted, som var en købstadslignende stationsby, var Andelsklædefabrikken fra 1889 vigtig for byen, men Grindsted markerede sig senere især ved kemisk industri (Grindstedværket, 1924), og ved slagteindustri ved anlæggelsen af Andelsslagteriet (1931) og Grindsted Slagtehus og eksportslagteri omkring 1925.

Varde var købstad og havneby. Den tidlige industri var beskeden. Industri af mere moderne karakter ses især efter banens anlæggelse i 1874. I 1880, 6 år efter banens anlæggelse var der 46 personer i byen, som anføres at arbejde ved industri i byen. I 1911 var 44 % af befolkningen ansat indenfor industri og håndværk, en procentsats, der er ligger omkring gennemsnittet (46 %) for de udvalgte byer (se tabel 2).

I Varde er stålværket den absolut vigtigste industrivirksomhed (oprettet 1913) i 1960 havde virksomheden 110 funktionærer og 490 arbejdere ansat, men også slagteriindustrien, trævareindustrien og tekstilindustrien må nævnes. Nær Varde ligger Karlsgårdeværket, nu fredet, Danmarks næststørste vandkraftværk.⁷

Ribe var amtets 3. største by i 1911. Som tidligere beskrevet, var Ribes industrielle udvikling tidligere end i resten af amtet. Efter århundredeskiftet 1900 udviklede Ribe sig yderligere, om end langsommere end andre provinsbyer. Dette skyldes sandsynligvis den stærke konkurrence fra det dynamiske Esbjerg. Eksisterende industrielle anlæg blev udvidet, og en række småindustrier kom til. Ribes væsentlige industrier var jernstøberi, trævareindustri og mølleriindustri.

⁷ Trap Danmark, 4. udgave og 5. udgave.

I 1875 åbnedes jernbaneforløbet mod Bramming og i 1887 mod Vester Vedsted. Der fandt en jævn udvikling sted i Ribe, hvor der i perioden 1850-1901 oprettedes sparekasser og banker, og hvor også mindre industrielle anlæg blev grundlagt, fx Ribe Jernstøberi (oprettet 1848), en margarinefabrik og et andelsmejeri. I 1850 grundlagdes en pionerindustri: bomuldsvæveriet, som var afhængig af import, og som i mere end 75 år var den største enkeltindustri i amtet. Ribe fik gasværk så tidligt som i 1863, og 1887 åbnede vandværket for driften. Fra 1810 udkom Ribe Stiftstidende, der blev trykt i eget bogtrykkeri i Ribe. Bramming var først og fremmest et stort trafikknudepunkt, hvor hovedveje nord – syd og øst – vest samt diagonalbane mødtes. Med denne trafikalt centrale beliggenhed blev Bramming til en meget vigtig handelsby. Også som industriby var Bramming af stor betydning, og de vigtigste industrier var jernstøberi, møbelindustri og teglværksindustri.

Det første andelsmejeri i Hjedding (oprettet 1882) flyttede til Ølgod i 1905. Ølgod by voksede op som stationsby i en byløs egn, hvor opdyrkning af tidligere hede havde skabt et behov for et urbant centrum. Ølgod var således først og fremmest en oplandsby med en mangesidet erhvervsstruktur, hvor industrien i 1960 var det vigtigste erhverv og beskæftigede 47,4 % af den erhvervsaktive befolkning (se tabel 3). Vigtigste industrier var eksportslagteri og et mølleri m. havregrynsfabrik.

Også mindre byer som oplandsbyen Brørups havde et eksportslagteri, som var byens vigtigste industri, og byen Vamdrup havde industrier såsom jernstøberi og fjerkræslagteri.

Byen Billund udviklede først en egentlig industri senere end de øvrige mere markante industribyer i amtet, da byen voksede med etableringen af virksomheden Legetøjsfabrikken Lego A/S oprettet 1937, der med 800 ansatte i 1960 var byens markante og største virksomhed, der fik stor indflydelse på byens vækst og udvikling. Billund havde en del mindre industrier fra 1950'erne og senere.

Sammenlignet med gennemsnittet for landet var industriens udbredelse i Ribe Amt kendetegnet ved færre virksomheder.

I 1960 boede ca. 40 % af industribefolkningen i amtet i Esbjerg med forstæder, men også Varde, Grindsted, Ribe og Vejen havde hver over 2000 indbyggere beskæftiget i industrien.

Esbjerg blev også en vigtig base for fiskeriet i Nordsøen, der i 1960'erne var Danmarks vigtigste fiskerihavn. Af betydning for regionens infrastruktur er, udover hovedfærdselsårene med jernbaner, veje og havn i Esbjerg også etableringen af lufthavne i Billund og Esbjerg samt anlægget af motorvejsstrækningen Kolding – Esbjerg.

Forskydninger i industriens udvikling i Ribe Amt

Fra 1911 til 1960 stiger befolkningsgrundlaget i de udvalgte byer (se tabel 1) i Ribe Amt fra 34.111 til 90.524, en stigning på 265 %, og denne vækst afspejler sig også i antallet af beskæftigede indenfor håndværk og industri. Esbjerg er amtets industriby no. 1 i kraft af sin størrelse, og væksten i denne by fra 6475 personer beskæftiget med håndværk og industri i 1911 til 20.436 personer indenfor samme område i 1960 markerer byens dominerende position i forhold til antallet af industrivirksomheder og ansatte i amtet (se tabel 2 og 3). Den forholdsvis største vækst sker i Billund, hvor andelen af beskæftigede indenfor håndværk og industri i 1960 udgør hele 73,2 % af de beskæftigede indbyggere, hvilket skyldes virksomheden Lego, der er vokset til at blive som byens største private arbejdsgiver (se tabel 3).

Byernes størrelse i forhold til antallet af indbyggere forrykkes indbyrdes i samme periode:

Tabel 1
Indbyggertal i udvalgte kommuner i Ribe Amt, 1991 og 1960.
Kommunernes indbyrdes størrelse i forhold til antal indbyggere, 1911 og 1960.

Kommuner	Indbyggere 1911	Kommunernes placering i forhold til antal indbyggere, 1911	Indbyggere 1960	Kommunernes placering i forhold til antal indbyggere, 1960
Esbjerg	18.208	1	55171	1
Varde	4816	2	9577	2
Ribe	4071	3	7809	3
Vejen	2138	4	4582	5
Nordby ⁸	1873	5	2275	7
Bramming	1394	6	2990	6
Ølgod	1151	7	1990	8
Grindsted	460	8	5289	4
Billund ⁹	-	-	841	9
I alt	34.111		90.524	

Udvalgte kommuner i tabellerne: I tabel 1-7 er følgende kommuner udvalgt: Esbjerg, Varde, Ribe, Vejen, Fanø, Bramming, Ølgod, Grindsted og Billund. Bortset fra Fanø er kommunerne udvalgt som statistiske indikatorer for industriens udviklingen i amtet generelt. Tilsammen rummer de valgte kommuner størstedelen af industrivirksomhederne i amtet – også set i historisk perspektiv. Fanø er medtaget p.g.a. dens særegne status som ø-samfund og turistområde. Kilde: Trap Danmark 1911 og 1960.

I tabel 1 er byernes rækkefølge opstillet efter antallet af indbyggere. De fortsat tre største byer, Esbjerg, Varde og Ribe, fører stadig, men byen Grindsted markerer sig ved at rykke fra en 8. plads til at være den 4. største by i amtet i 1960.

De dominerende brancher i 1911 i de udvalgte byer i Ribe Amt er håndværk og industri, hvor byernes procentvise andel indenfor dette område ligger på mellem 28,5 og 59 % af samtlige beskæftigede. Indenfor håndværk og industri har Esbjerg på dette tidspunkt 54 % af den samlede arbejdsstyrke af det samlede antal beskæftiget indenfor område i de udvalgte byer.

De næstmest dominerende brancher i forhold til antallet af ansatte i amtet er hhv. handel og omsætning samt transportbranchen.

I Esbjerg er der i indbyggertallet i denne 50-årige periode fra 1911 til 1960 sket en stigning på 203%. Udviklingen i de enkelte byers andele af indbyggere, der beskæftiges indenfor håndværk og industri er generelt stigende fra 1911 til 1960. En modsat tendens sker indenfor andelen af beskæftigede indenfor landbrug og fiskeri, med undtagelse af Esbjerg, hvor fiskeriet betyder en stigning i andelen af ansatte indenfor området, hvor der i de øvrige byer sker en nedgang på dette område.

⁸ Tallene fra 1911 og 1960 gælder Nordby og ikke hele Fanø.

⁹ Billund er ikke registreret i Trap Danmark 1911 med indbyggertal m.v.

Tabel 2 Branchefordeling i udvalgte kommuner i Ribe Amt, 1911.							
1911	Landbrug	Håndværk og industri	Handel og omsætning	Transport	Mejeridrift	Fiskeri	Beskæftigede indenfor valgte brancher
Esbjerg	182	6475	3544	3718	57	1068	15.044
%	1,2	43	23,6	24,7	0,4	7,1	100
Varde	524	1616	1023	480	20	3	3666
%	14,3	44	27,9	13,1	0,5	0,1	100
Ribe	370	1444	701	237	14	9	2775
%	13,3	52	25,3	8,5	0,5	0,3	100
Vejen	151	955	342	169	-	-	1617
%	9,3	59	21,2	10,5	-	-	100
Nordby ¹⁰	268	406	213	483	-	54	1424
%	26	28,5	15	33,9	-	3,8	100
Bramming	142	453	287	148	-	-	1030
%	13,7	44	27,9	13,4	-	-	100
Ølgod	148	420	210	128	-	-	906
%	16,3	43,7	23,2	14,1	-	-	100
Grindsted	59	190	72	29	-	-	350
%	16,9	54,3	20,6	8,3	-	-	100
Billund ¹¹	-	-	-	-	-	-	-
%	-	-	-	-	-	-	-

Kilde: Trap Danmark, Ribe Amt, 4. udgave. Procentsatserne er afrundet. Ikke alle grupper er medtaget.

¹⁰ Tallene fra 1960 fra Trap Danmark gælder Nordby og ikke hele Fanø.

¹¹ Billund er ikke registreret i Trap Danmark 1911 med indbyggertal m.v.

Tabel 3 Branchefordeling i udvalgte kommuner i Ribe Amt, 1960.							
1960	Landbrug og fiskeri	Håndværk og industri	Handel og omsætning	Transport-virksomheder	Adm. og lib. erhverv	Anden virksomhed	Beskæftigede indenfor valgte brancher
Esbjerg	5486	20.436	8484	7106	5058	2264	48.834
%	11,2	41,8	17,4	14,6	10,4	4,6	100,0
Varde	660	3860	1502	653	1286	487	8448
%	7,8	45,7	17,8	7,7	15,2	5,8	100,0
Ribe	561	2521	897	359	1186	317	5841
%	9,6	43,2	15,4	6,1	20,3	5,4	100,0
Grindsted	106	2755	780	363	499	197	4700
%	2,3	58,6	16,6	7,7	10,6	4,2	100,0
Vejen	109	2309	620	333	328	147	3846
%	2,8	60,0	16,1	8,7	8,5	3,8	100,0
Bramming	121	1048	525	272	234	102	2302
%	5,3	45,5	22,8	11,8	10,2	4,4	100,0
Nordby	305	491	207	584	189	90	1866
%	16,3	26,3	11,1	31,3	10,1	4,8	100,0
Ølgod	88	724	309	142	174	90	1527
%	5,8	47,4	20,2	9,3	11,4	5,9	100,0
Billund	36	564	47	67	39	18	771
%	4,7	73,2	6,1	8,7	5,1	2,3	100,0

Kilde: Trap Danmark, Ribe Amt, 5. udgave, 1965. Procentsatserne er afrundet. Ikke alle grupper er medtaget.

Tabel 4 Udvalgte kommuners indbyrdes andel af beskæftigede indenfor forskellige brancher, 1960.										
1960	Esbjerg	Varde	Ribe	Grindsted	Vejen	Bramming	Ølgod	Billund	Nordby	I alt
Landbrug og fiskeri, antal:	5486	660	561	106	109	121	88	36	305	7472
%:	73,4	8,8	7,5	1,4	1,5	1,6	1,2	0,5	4,1	100,0
Håndværk og industri	20.436	3860	2521	2755	2309	1048	724	564	491	34.708
%	58,9	11,1	7,3	7,9	6,7	3,0	2,1	1,6	1,4	100,0
Handel og omsætning	8484	1502	897	780	620	525	309	47	207	13371
%	63,5	11,2	6,7	5,8	4,6	3,9	2,3	0,4	1,5	100,0
Transport-virksomhed	7106	653	359	363	333	272	142	67	584	9879
%	71,9	6,6	3,6	3,7	3,4	2,8	1,4	0,7	5,9	100,0
Adm. og lib. erhverv	5058	1286	1186	499	328	234	174	39	189	8993
%	56,2	14,3	13,2	5,5	3,6	2,6	1,9	0,4	2,1	100,0
Anden virksomhed	2264	487	317	197	147	102	90	18	90	3712
%	61,0	13,1	8,5	5,3	4,0	2,7	2,4	0,5	2,4	100,0

Kilde: Danmarks Statistik www.statistikbanken.dk.

Dominerende brancher anno 1960 i Ribe Amt

Sammenlignes de udvalgte byer i amtet i forhold til dominerende brancher ses det (tabel 4), at der i 1960 var flest ansat indenfor branchen håndværk og industri, heraf var hovedparten ansat i byen Esbjerg med i alt 20.436 personer, der udgjorde 73,4 % af det samlede antal personer på i alt 34.708 i de udvalgte byer. Den næststørste branche er handel og omsætning, hvor 13.371 personer i de udvalgte kommuner arbejdede, heraf størstedelen i Esbjerg, nemlig 63,5 %. Omkring 1960 var antallet af ansatte indenfor transportvirksomhed, fiskeri (og landbrug) – dog kun af betydning for Esbjergs vedkommende i forbindelse med fiskerierhvervet, samt administration og liberale erhverv steget både i antallet af ansatte – og i forhold til i den procentvise fordeling i forhold til året 1911. Der er sket en forskydning i den procentvise fordeling af ansatte indenfor de forskellige brancher, hvor tendensen går mod brancher, der servicerer og administrerer, det vil sige en bevægelse fra sekundære erhverv mod tertiære erhverv, hvor antallet af beskæftigede er steget betragteligt siden 1911. Som største by med største antal ansatte rummer Esbjerg som arbejdssted mellem 56,2-73,4 % af de ansatte indenfor de forskellige brancher i de udvalgte byer.

Tabel 5
Indbyggertal 1960 og 2003 i udvalgte kommuner i Ribe Amt.

	Indbyggertal 1960	Indbyrdes placering i forhold til antal indbyggere, 1960	Indbyggertal 2003	Indbyrdes placering i forhold til antal indbyggere, 2003	%-vis stigning i indbyggertallet 1960-2003
Esbjerg	55171	1	82.396	1	49,3 %
Varde	9577	2	20.068	2	109,5 %
Ribe	7809	3	18.111	3	131,9 %
Vejen	4582	5	16.958	5	270,1 %
Nordby	2275	7	3169	9	39,3 %
Bramming	2990	6	13.628	6	355,8 %
Ølgod	1990	8	11.398	7	472,8 %
Grindsted	5289	4	17.438	4	229,7 %
Billund	841	9	8705	8	935,1 %

Kilde: Danmarks Statistik, www.statistikbanken.dk

Perioden 1960- 2003

Indbyggertallet stiger i forskellige grader i de udvalgte byer i perioden 1960-2003. Den største procentvise stigning i indbyggerantallet i perioden 1960-2003 sker i Billund med 935,1 %, i de øvrige byer svinger den med en stigning på mellem 39,3 % (Nordby) og 49,3 % (Esbjerg) og så de øvrige byers højere procentsatser på mellem 109,5-472,8%. På trods af denne kraftige befolkningstilvækst i de øvrige byer får den ikke betydning for Esbjergs status som den største by i amtet da de andre byer har et forholdsvis mindre udgangspunkt i antallet af indbyggere sammenlignet med Esbjerg. I tilfældet Billund skyldes indbyggertallets himmelflugt i høj grad, at byen startede som industriby med udgangspunkt i industrieventyret Lego A/S, der fik stor indflydelse på byens vækst og dens akkumulerede størrelse, der også tiltrak andre virksomheder, hvorimod de øvrige byer er ældre bysamfund, hvor væksten er foregået kontinuerligt.

I perioden 1960 til 2003 sker der en nedgang i antallet af beskæftigede indenfor branchen landbrug og industri. Da det især var Esbjerg, der havde mange ansatte indenfor fiskeriet i 1960, er det her, at nedgangen ses mest tydeligt – fra 5486 til 1058 personer. Samtidig falder procentdelen af ansatte i denne branche i Esbjerg fra 11,2 % af den samlede arbejdsstyrke til 2,4%. Dette skyldes nedgangen i fiskeriet i samme periode.

I 2003 er den mest dominerende branche i amtet stadigvæk håndværk og industri med i alt 36.953 personer i Ribe Amt ansat indenfor dette område. Men de øvrige brancher er vokset forholdsvis, og i industribyen Esbjerg er et andet arbejdsområde blevet større: Anden virksomhed, der dækker: Undervisning, sundhedsvæsen, sociale institutioner, foreninger, kultur og renovation samt uoplyst aktivitet. (tabel 6)

Generelt falder andelen af beskæftigede indenfor håndværk og industri i de udvalgte byer fra 1960 til 2003 til fordel for andre brancher, området anden virksomhed, samt administration og liberale erhverv. Udover den faldende andel af ansatte inden for håndværk og industri falder også andelen af ansatte indenfor landbrug og fiskeri (en fortsat tendens fra 1960) samt indenfor transportvirksomheder.¹²

Tabel 6											
Antal beskæftigede fordelt på forskellige brancher i udvalgte kommuner i Ribe Amt, 2003.											
2003	Esbjerg	Varde	Ribe	Grindsted	Vejen	Bramming	Ølgod	Billund	Fanø	I alt	Ribe Amt i alt
Landbrug og fiskeri	1058	619	722	669	457	508	555	196	15	4799	6759
%:	15,7	9,2	10,7	9,9	6,8	7,5	8,2	2,9	0,2	71,0	100,0
Håndværk og industri	12.152	2478	1873	2890	3503	1733	2395	4596	181	31.801	36.953
%	32,9	6,7	5,1	7,8	9,5	4,7	6,5	12,4	0,5	86,1	100,0
Handel og omsætning	7843	1849	1475	1321	2011	813	707	1043	395	17.457	20.049
%	39,1	9,2	7,4	6,6	10,0	4,1	3,5	5,2	2,0	87,1	100,0
Transportvirksomhed	2911	333	178	214	390	153	149	1543	23	5894	6265
%	46,5	5,3	2,8	3,4	6,2	2,4	2,4	24,6	0,4	94,1	100
Adm. og lib. erhverv	6691	2232	1336	1036	1192	458	465	504	183	14.097	15.326
%	43,7	14,6	8,7	6,8	7,8	3,0	3,0	3,3	1,2	92,0	100,0
Anden virksomhed	13.618	2680	3213	2586	1945	1487	1224	1079	337	28.169	33.515
%	40,6	8,0	9,6	7,7	5,8	4,4	3,7	3,2	1,0	84,0	100,0

Kilde til både tabel 6 + 7 samt forklaring:

Kilde Danmarks Statistik. www.statistikbanken.dk

Procentsatsen er afrundet. Forklaring til tabellens brancheopdeling:

Landbrug og fiskeri: Inkluderer gartneri og skovbrug.

Håndværk og industri: Inkluderer råstofudvinding, føde-, drikke- og tobaksindustri, tekstil- og læderindustri, træ-, papir- og grafisk industri, kemisk industri og plastindustri, sten-, ler- og glasindustri, jern- og metalindustri, møbelindustri og anden industri, energi og vandforsyning samt bygge og anlæg.

Handel og omsætning rummer: Autohandel, service og tankstationer, engroshandel undtagen med biler, detailhandel og reparationsvirksomhed undt. biler, samt hoteller og restauranter.

Administration og liberale erhverv rummer: Post og tele, finansiering og forsikring, udlejning og ejendomsformidling, forretningsservice og offentlig administration.

Anden virksomhed inkluderer: Undervisning, sundhedsvæsen, sociale institutioner, foreninger, kultur og renovation samt uoplyst aktivitet.

¹² Kilder: Trap Danmark, 1965, En ny tid, Vestjylland og Esbjergs industrialisering efter 1850, Danmarks statistik. www.statistikbanken.dk

Tabel 7 Branchefordeling i udvalgte byer i Ribe Amt, 2003.							
2003	Land- brug og fiskeri	Håndværk og industri	Handel og omsætning	Transport virksomheder	Adm. og liberale erhverv	Anden virksomhed	Beskæftigede indenfor valgte brancher, i alt
Esbjerg	1058	12.152	7843	2911	6691	13.618	44.273
%	2,4	27,4	17,7	6,6	15,1	30,7	100
Varde	619	2478	1849	333	2232	2680	10.191
%	6	24,3	18,1	3,3	21,9	26,3	100
Ribe	722	1873	1475	178	1336	3213	8797
%	8,2	21,3	16,7	2	15,2	36,5	100
Grindsted	669	2890	1321	214	1036	2586	8716
%	7,7	33,1	15,1	2,4	11,9	29,7	100
Vejen	457	3503	2011	390	1192	1945	9498
%	4,8	36,9	21,2	4,1	12,5	20,5	100
Bramming	508	1733	813	153	458	1487	5152
%	9,8	33,6	15,8	3	8,9	28,9	100
Ølgod	555	2395	707	149	465	1224	5495
%	10,1	43,6	12,9	2,7	8,5	22,3	100
Billund	196	4596	1043	1543	504	1079	8961
%	2,2	51,3	11,6	17,2	5,6	12	100
Fanø	15	181	395	23	183	337	1134
%	1,3	16	34,8	2	16,1	29,7	100
I alt	4799	31.801	17.457	5894	14.097	28.169	102.217
%	4,7	31,1	17	5,8	13,8	27,6	100
Ribe Amt, i alt	6759	36.953	20.049	6265	15.326	33.515	118.005
%	5,7	31,3	17	5,3	13	28,4	100

Kilde: Danmarks Statistik. www.statistikbanken.dk - Procentsatsen er afrundet, se forklaring til brancheopdeling under tabel 6.

Konklusion – lokaliseringen og typen af industri i Ribe Amt

På baggrund af regionens industrihistorie, samt industribebyggelsens regionale udvikling og lokalisering kan følgende konkluderes:

I Ribe Amt overtog Esbjerg pladsen fra Ribe som regionens industriby. Denne position er bevaret og bestyrket op til i dag. Anlægget af jernbaner og infrastruktur samt kraftnettet var lokaliseringsfaktor for anlæggelsen af industrivirksomheder i højere grad end byernes placering på kortet. Derfor var det især byer langs jernbanen og tilknyttet kraftnet, der historisk set udviklede sig til industrienklaver. De vægtigste brancher for amtet var håndværk og industri i første halvdel af det 1900 århundrede, men også handel og omsætning samt transport som afledte og tilknyttede erhverv spillede en stor rolle for byerne i Ribe Amt. I de seneste 50 år er der sket en forskydning fra sekundære til tertiære erhverv, ligesom der er på landsplan. Ribe Amt var senere industrielt udviklet end resten af landet, ikke desto mindre kan man pege på bestemte temaer som historisk bærende for den industrielle udvikling: andelsbevægelsen, herunder mejerier samt kraftværker og møller, og infrastrukturens betydning eksemplificeret ved Esbjerg Havns betydning som infrastrukturelt knudepunkt for eksport og vareudveksling. Selvom flere byer i Ribe Amt har rummet og stadig rummer væsentlige industrivirksomheder, er det alligevel Esbjerg, der både historisk og i samtiden dominerer som amtets industriby nr. 1 – i kraft af sin størrelse og antallet af arbejdspladser set på amtsplan.

2. Baggrund og historie

- Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet
- Regionens industrihistorie – historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt
- Industribebyggelsens regionale udvikling og lokalisering
- → Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen
- Særlige behov for yderligere undersøgelser

Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen

I det følgende vises en oversigt over fredede industrimiljøer i Ribe Amt¹³. Udover deciderede industrimiljøer er også medtaget stationsbygninger og fyr m.v., men p.g.a. omfanget er andre bygninger, som også indgår i industribyens administration er ikke medtaget i denne liste. Ønskes yderligere oplysninger over fredede bygninger henvises til bogen Fredede bygninger, udgivet af Kulturarvsstyrelsen, 2003.

Næringsmiddelindustri

Vandmøller

Nederdammen 24 og 24 B, Ribe Kommune.

Midtmøllen. Forhuset (1828, ombygget 1949) og baghuset (ca. 1839) F. 1964.

Stokkebrovej 1 og 7, Varde Kommune.

Nørholm. Hovedbygningen (1780) med lavere sidebygninger, mure og portpiller (1776 og 1779) og den hermed sammenbyggede længe mod øst, samt tilbageværende mure af avlsgårdens lade (1762), søndre og nordre længe (1759 og 1766); endvidere granitpillerne på gårdspladsen (1754) samt vandmøllen (1792, muligvis 1752) med sammenbygget stuehus og smedie. F. 1918. Udv. 1964.

Vesterland 44, Fanø Kommune.

Sønderho Mølle. Vindmøllen (1895). F. 1998.

Maskinindustri

Stokkebrovej 1 og 7, Varde Kommune. (beskrevet ovenfor)

Elværker

Karlsgårde Søvej 64, Varde Kommune.

Karlsgårde Kraftværk og den hesteskoformede dæmning, som opstemmer Karlsgårde Sø, (1919-21 af ingeniørerne Ulrik Pedersen og Krebs for SAEF – Sydvestjysk Andels Elektricitets Forsyning udvidet 1942-43) F. 2001.

Mellemdammen 22, Ribe Kommune.

Ribes tidligere Elektricitetsværk. Elektricitetsværksbygningen (1904, ombygget 1924 af Axel Hansen). F.1991.

Vandtårne

Esbjerg Vandtårn, Havnegade 22, Esbjerg Kommune.

¹³ Kilde: www.insite.kulturnet.dk, Caspar Jørgensen: Fredede industrimiljøer, pr. juli 2003 + tilføjelser). Inddelingen af industrier og benævnelsen er citeret fra insite.kulturnet.dk.

Tårnet er opført i 1896-97 med et tysk middelalderhus som forbillede og har nærmest borgkarakter. Det er tegnet af arkitekt C. H. Clausen. F.1983.

Transport og kommunikation

Fyrtårne

Sædding Strand Mellemfyr, Fyrparken 9, matr. Nr. 15ø, Sædding By, Guldager, Esbjerg Kommune. Sædding Strand Mellemfyr 1873. F. 2002.

Blåvandshuk Fyr, matr. Nr. 11d, Blåvandshuk Kommune. Fyrtårnet (1899-1900) ved Blåvandshuk Fyr. F. 2002.

Sømærker

Kærgård, Ål, Blåvandshuk Kommune.

Kærgård Båke

Sømærket Kærgård Båke (1885). F.1997.

Jernbanestationer

Esbjerg Station, Jernbanegade 31, Esbjerg Kommune.

Esbjerg Station. Stationsbygningen (1904 af H. Wenck). F. 1983.

Guldager Stationsvej 101, Esbjerg Kommune.

Guldager Station. Hovedbygningen, pakhuset, toiletbygningen, signalhuset og stakitter og skure herimellem (1874 af Thomas Arboe). F. 1992.

Dagmarsgade 16, Ribe Kommune.

Ribe Station. Hovedbygningen og pakhuset nord herfor (1874 og 1875 af N. P. C. Holsøe). F. 1993.

Stationspladsen 3, Varde Kommune.

Varde Station. Hovedbygningen (1874 af N. P. C. Holsøe). F. 1992.

Banegårdspladsen 1, Vejen Kommune.

Vejen Station. Hovedbygningen med perrontage, pakhus- og toiletbygning, muren og træportene mellem disse (1917 af H. Wenck) og kommandoposten ca. 300 m. vest for hovedbygningen (1919 af H. Wenck). F. 1992.

Bevarende lokalplaner

Kulturmiljørådet i Ribe Amt afsatte i 2001 midler til undersøgelse udført af Charlotte Lindhardt, hvor de bevarende lokalplaner, som amtets kommuner havde indsendt til rådet, blev indsamlet og refereret og sammenholdt med kommuneplanerne. I det følgende refereres der til undersøgelsens konklusioner og oversigter fra rapporten. Der henvises i øvrigt til rapporten på 95 sider, som beskriver de enkelte kommuners lokalplaner og indhold samt rummer konklusioner om kommunernes arbejde med bevarende lokalplaner.

Øversigt over bevarende lokalplaner i Ribe Amt 2001 + opdatering 2004

	Kommune	Bevarende lokalplaner	Svardato
√	Brørup	Ingen	Primo maj 2001
√	Grindsted	Ingen	3. maj 2001
√	Billund	Ingen	Primo maj 2001
√	Ribe	Bykernen	Primo maj 2001
√	Fanø	Sønderho by En del af Nordby	Primo maj 2001
√	Helle	Ingen	9. maj 2001
√	Esbjerg	41 lokalplaner, hvori indgår bevaringsbestemmelser	9. maj 2001
√	Bramming	St. Darum by – bevaringsbestemmelser indgår Hunderup/ Sejstrup – bevaringsbestemmelser indgår Planer om bevarende lokalplan for St. Darum	15. maj 2001
√	Blaabjerg	Ingen	16. maj 2001
√	Blåvandshuk	Bevarende lokalplan for landsbyen Ho	9. maj 2004
	Holsted		
√	Varde	10 lokalplaner med bevarende bestemmelser	28. juni 2001
√	Vejlen	15 lokalplaner med bevarende bestemmelser	31. maj 2001
√	Ølgod	Ingen	14. juni 2001

Konklusionen på bevarende lokalplaner er, at der kun er bevarende lokalplaner for Ribe, Fanø og Blåvandshuk (for landsbyen Ho) kommuner. Blandt de øvrige lokalplaner for amtets kommuner rummer et antal bevarende bestemmelser. Fra Holsted Kommune er der ikke kommet svar.

Brørup, Grindsted, Billund, Helle, Blåbjerg og Ølgod havde på undersøgelsestidspunktet ingen bevarende lokalplaner.

Ribe, Fanø og Blåvandshuk kommuner er de eneste kommuner, der har deciderede bevarende lokalplaner for udvalgte områder. Derfor er konklusionen for disse kommuner refereret her (forkortet):

Ribe kommune: Vurdering og konklusion for Ribe Kommune

Ved udarbejdelsen af en vejledning i bygningsvedligeholdelse søger Ribe Kommune at sikre en ensartet sagsbehandling af ansøgninger om facadeændringer. Ensartetheden skal tage hensyn til de arkitektoniske og historiske kendetegn ved bygningerne. Denne vejledning viser, at Ribe Kommune er særdeles bevidst om by- og bygningsbevaring, hvilket også manifesteres i det rente- og afgiftsfrie lån, der i visse tilfælde tilbydes borgerne til fremme af restaurering af bevaringsværdige bygninger. Den bevarende lokalplan er udarbejdet som følge af en konkret sag, der foranledigede byrådet til at revidere planerne for hele det område, som de mener er arkitektonisk og kulturhistorisk bevaringsværdigt.

I Kommuneplanen fastsættes historien, kulturen og naturværdierne som faktorer, der skal tænkes med i nye planer. Både for Ribe og landsbyernes vedkommende beskrives bystrukturen, som sammen med de enkelte bygninger skal bevares. Desuden gennemgår Ribe Kommune i rammeplanerne stationsbyernes karakteristika, ligeså kulturmiljøet omkring marker, skove og kystområder.

Ribe Kommunes hensigtserklæringer om bevaring af bygninger, miljøer og landskaber følges op af disses integrering i rammeplanerne, og al ny udvikling tager hensyn til det eksisterende. Det åbne lands kulturmiljø og kvaliteter berøres dog ikke, bortset fra at vindmølleplanen skal tage hensyn til landskabelige forhold.

Morten Søvsø, Den antikvariske Samling, Ribe: Alle bygninger i Ribe by er som udgangspunkt beskyttet af ret omfattende krav til bevaring af facadens udseende. Det har dog ikke forhindret, at adskillige anlæg, som i Kommuneatlas Ribe fra 1990, vurderes som havende middel til høj bevaringsværdi, siden da er nedrevet eller forandrede. Her tænkes især på Bakelitfabrikken i Slotsgade (ASR1829K1, nr. 7) og Elværket i Dagmarsgade 21. Lokalplanen synes altså ikke at tage ret meget hensyn til industribygninger.

Fanø kommune: Vurdering og konklusion for Fanø Kommune

Kommuneplanen opridser kort hovedmålene, og rammeplanen er lige så kortfattet med meget generelle retningslinier. Forudsætningsdelen og første del af kommuneplanen viser, at Fanø Kommune er meget bevidst om bevaring af de eksisterende kulturmiljø, både i de ældste bydele i Sønderho og Nordby samt i naturområderne.

Kriterierne for udpegning af bevaringsværdier i lokalplanen er et grundigt arbejde forud for lokalplanlægningen. De to registranter er udarbejdet af Fanø Kommune og Planstyrelsen. Ordet "kulturmiljø" nævnes ikke, i stedet taler Fanø Kommune om karakteristika med hensyn til arkitektoniske, kulturhistoriske og byplanmæssige kvaliteter.

Lokalplan 33 for Nordby rummer følgende industribygninger:

Nordby Skibsværft, Ved Skibsværftet.

Fanø Bryggeri, Færggårdsvej 12, nedrevet.

Det Gamle Saltværk, Færggårdsvej 1, nedrevet.

Thyssens Mølle, nedrevet

Mølle v/ Hovedgaden, matr. Nr. 315 +316, nedrevet.

Mølle, Ved Møllebanken, Niels Engersvej, nedrevet.

Udenfor lokalplan i Nordby:

Gasværket, Vester- og Gasværksvej, nedrevet.

Lokalplan 19 for Sønderho rummer følgende tidligere industribygninger:

Sønderho mejeri, Sønder Land 1,

Kromanns Fabrikker, Nord Land 5.

Bygninger, som ikke er indeholdt i lokalplan 19 for Sønderho er:
Sønderho Skibsværft, ”Kalvekrog”, nedrevet.
Sønderho Mølle, Vester Land 44.

Udenfor lokalplan, men tidligere industribygninger i Rindby, Fanø:
Elværket, Strandvejen 5.
Fanø Mejeri, Hovedgaden 86, i drift 2004.
Skallerysteri, Hovedgaden og Bavnebjergvej, nedrevet.
Rindby Mølle, Postvejen 15, ruin.

Mette Slyngborg, Esbjerg Museum: Fanø kommune har generelt beskyttet øens byer ved bevarende lokalplaner for Sønderho og en del af Nordby. Dog er flere af byernes tidligere industribygninger blevet nedrevet. Som i tilfældet med Ribe Kommune synes lokalplanerne og de bevarende lokalplaner ikke at tage hensyn til industribygninger i samme grad som andre typer bygninger på Fanø.

Blåvandshuk kommune

Den bevarende lokalplan nr. 03.004.02 for Ho Landsby indeholder bestemmelser, der skal sikre det historiske miljø, at den bevaringsværdige bebyggelse og de landskabelige træk bevares og at ny bebyggelse tilpasses landsbyens struktur og den ældre bebyggelses karakter. Der ligger ikke historiske industribygninger i landsbyen. Kommunen oplyser, at der dog muligvis findes en ombygget smedie på adressen Hovej 40. Udenfor lokalplanens område befinder sig et tidligere mejeri samt en møllegård, der dog ikke er beskyttet via bevaringsbestemmelser.

Kommunerne Esbjerg, Bramming, Varde og Vejen har lokalplaner, hvori bevaringsbestemmelser indgår. Således har Esbjerg 41 lokalplaner med dette indhold, Bramming Kommune har lokalplaner for St. Darum by og Hunderup/ Sejstrup, hvor bevaringsbestemmelser indgår, samt planer om en bevarende lokalplan for St. Darum. Varde har 10 lokalplaner med bevarende bestemmelser, mens Vejen har 15 lokalplaner med bevarende bestemmelser.

Esbjerg Kommune

Fra kommunens side oplyses følgende fra afdelingen Plan & Udvikling: Lokalplanen for Esbjerg Havn, lokalplan nr. 381 peger på industribygninger med bevaringsværdi. De nævnte industribygninger er overført fra Esbjerg kommuneatlas og er beskyttet via udpegning på lokalplankortet. Det sikrer, at en nedrivning af bygningen skal offentliggøres, Kulturmiljørådene og museerne skal høres osv. Men det forhindrer ikke, at bygningerne efter denne procedure senere kan nedrives, hvis det politisk godkendes.

Der mangler en lovgivning, der kan sikre en bevaring af disse bygninger. Nogle af de beskrevne bygninger i lokalplanen for havnen, f.x. siloerne og et stort pakhus er nedrevet i mellemtiden, da der ikke via lovgivningen er økonomiske muligheder for en bevaring.

Lokalplanerne sikrer således ikke bygningerne, men er et redskab til at pege på bevaringsværdier. Herefter er det en politisk beslutning, hvorvidt kommunen vil investere økonomiske ressourcer i en bevaring. Da der ikke er en statslig finansiering af sådanne udgifter, er resultatet ofte, at

bevaringsværdige industribygninger nedrives. Problemet er, at der mangler statslig finansiering på området.

Registreringerne i Esbjerg kommuneatlas er indarbejdet i kommunens lokalplaner, hvorved der peges på bevaringsværdige bygninger. Kommuneatlasen og lokalplanerne er baseret på 6000 registreringer af bygninger i Esbjerg, en registrering, der dog ikke har været muligt at opdatere.

Eksempler på bygninger, der er markeret med bevaringsværdi i lokalplan 381 for Esbjerg Havn:

Havneadministrationen, Hulvejen 1.

KFK's administrationsbygning ved Nordre Dokkaj.

Pakhuset, Nordre Dokkaj 1. *Nedrevet.*

Karantænestation, Britanniavej 3.

Restaurant Gl. Havn, Britanniavej 3, tidl. DFDS' hovedkontor.

Restaurant Fiskepakhuset, Dokvej 3.

Sømandshjemmet, Gl. Havn, Adgangsvejen 1.

Havnebetjentboligerne, hjørnet af Stålvej og Stormgade.

Den gl. oliemølle, Adgangsvejen. *Nedrevet.*

Det gl. Vestkraft, Vestkraftgade. *Nedrevet.*

Den gl. Valsemølle, Toldbodvej .

Eriksen og Christensens Høns- og Svinefoderfabrik samt pakhus. Toldbodvej nr. 10. *Nedrevet.*

Hermetikfabrikken, Fiskebrogade, Esbjerg Havn, *Nedrevet*

Det gamle Toldkammer, Toldbodvej 1, Fredet.

3 Korn og foderstofsiloer ved Trafikhavnskaj. *Nedrevet.*

Nødtøftshus, ved Trafikhavnskajs nordlige del.

Det ny sømandshjem, i dag adm. for Hjem Is, Auktionsgade.

Halle Restaurant, Auktionsgade 6.

Farvandsvæsenets bygninger, Vagervej 1.

Redningsstation, Tankbrovej 1.

Lumino, Målerhusvej 2.

Havnebassinet ved Dokhavnen er også medtaget i kommuneatlas som bevaringsværdigt.

Remisen i Esbjerg, som er truet af nedrivning i nær fremtid, indgår ikke p.t. i en lokalplan.

I nogle tilfælde har lokalplanerne og Esbjerg Kommunes bevaringsbestræbelser båret frugt, idet industribygninger er blevet anvendt til et nyt formål: Esbjerg Byfond, som er støttet økonomisk af Esbjerg Kommune, har arbejdet for bevaring og istandsættelse af en række bygninger i Esbjerg. Følgende bygninger er bevaret via ny benyttelse:

- Esbjerg Vandtårn, som via støtte fra Esbjerg Byfond blev restaureret – og i dag bliver anvendt som filial af Esbjerg Museum. Esbjerg Vandtårn er fredet.
- Tobaksfabrikken, hvor Esbjerg Kommunes bestræbelser for at bevare den til nye formål lykkedes. I dag fungerer den tidligere fabrik som multihus – et kulturhus og spillestedet Tobakken for byens borgere samt som magasin for Esbjerg Museum.
- Esbjerg Banegårdsbygning blev restaureret via Esbjerg Byfonds finansielle støtte og faglige bestræbelser.

Kommuner i Ribe Amt med kommuneatlas

Allerede fredede bygninger og markering af høj, middel og lav bevaringsværdi i udvalgte bygninger er beskrevet i kommuneatlas. I Ribe Amt findes der kommuneatlas for Esbjerg, Fanø, Ribe og Varde kommuner.

Esbjerg Kommune:

Miljøministeriet, Planstyrelsen og Esbjerg Kommune: Kommuneatlas Esbjerg, Bevaringsværdier i byer og bygninger, København 1992.

Fanø Kommune:

Fanø Kommune og Fredningsstyrelsen og Miljøministeriet: Huse i Nordby på Fanø I-II

Fanø Kommune og Fredningsstyrelsen: Gamle huse i Sønderho, Fanø 1980.

Ribe Kommune:

Miljøministeriet, Planstyrelsen og Ribe Kommune: Kommuneatlas Ribe, Bevaringsværdier i byer og bygninger København 1990.

Varde Kommune:

Miljøministeriet, Planstyrelsen og Varde Kommune: Kommuneatlas Varde, Bevaringsværdier i byer og bygninger, København 1992.

Følgende kommuner har ikke et kommuneatlas:

Bramming Kommune

Billund Kommune

Blaabjerg Kommune

Blåvandshuk Kommune

Grindsted Kommune

Holsted Kommune

Ølgod Kommune

Ribe Amt

Ribe Amt / Mona Kølbæk oplyser (14.5.04): Ribe Amt har udpeget flere miljøer i Ribe Amt som bevaringsværdige kulturmiljøer, og disse er beskrevet i regionplanen. Men selvom der i regionplanen således ligger retningslinier for regionens planlægning og udpegninger af bevaringsværdige kulturmiljøer, er disse ikke beskyttet.

Industribygninger og anlæg beskyttet via benyttelse til ny funktion

Der findes følgende industrikomplekser i Ribe Amt, som i dag anvendes til anden funktion. Listen er ikke udtømmende, men rummer de svar som er modtaget fra museerne:

Ølgod Kommune:

Ølgod gamle Vandværk: Museumsfilial.

Ansager Mølle: Galleri og musikhus

Ølgod Ølbryggeri: Beboelse

Hjedding Andelsmejeri: Mejerimuseum

Signette modeller: Bofællesskab for handicappede

Ølgod Andels-Elværk: Distribuerer fjernvarme, vand og el.
Lindbjerg Mejeri: Beboelse.
Ansager Svineslagteri: Tican Foods A/S
Den gamle betonvarefabrik: VPG (Vital Petfood Group)
Trikotagefabrikken: S. Frederiksen - har for nogle år siden udvidet.
Garveriet og samlestalden fra det nu nedbrændte eksportslagteri ejes og bruges af Zion.

Vejen Kommune:

Vejen A/M, Nørregade 12: Frøs Herreds Sparekasse samt forretninger og kontorer.
Vejen Elektricitetsværk, Lindegade 10: Radio/ TV-forhandler samt kontorer.
Askov Andelsvaskeri: Forsøges indrettet til andelslejlighederne.

Esbjerg Kommune:

FDB Cigar – og Tobaksfabrikker, Fynsgade- Teglværksgade 1: Multihus Tobakken. Bygningen bruges til kulturhus og spillested.
Esbjerg Andels-Svineslagteri, Finsensgade 1: Administrationsbygningen bruges til De studerendes hus.
Esbjerg Elektricitetsforsyning, Kirkegade 63: Bygningen anvendes til Vestjysk Musikkonservatorium.
Esbjerg Tøvværksfabrik, Vardevej: De fleste bygninger nedrevet. De resterende bl.a. anvendt til biograf.
K. Rosendahl, Bogtrykkeri, Borbergade 25 (journal nr. 647): Virksomheden er flyttet. Bygningen i Borbergade 25 rummer Esbjerg Børne- og Ungdomsteater.
Esbjerg Vandtårn, Havnegade 22: Anvendes i dag som seværdighed med udsigt og udstillinger.

Ribe Kommune:

Ribe Elektricitetsværk, Mellemdammen 22: Beboelse.
Andelsmejeriet Riberhus, Skt. Pedersgade 7: Butik og beboelse.
Munke Café, Dagmarsgade 23: Beboelse.
Ribe Stifts-Tidende & Bogtrykkeri, Von Stöckens Plads: Beboelse.

Lædervarefabriken Ribe. Nederdammen 31: Butik og beboelse
Ydermøllen. Nederdammen 38: Butik og beboelse.
Elværket, Dagmarsgade 21: Museum.
Vandtårnet og -værket i Dagmarsgade: Beboelse.
Kolvig's Gård, Mellemdammen 13: Butik og beboelse.

2. Baggrund og historie

- Den hidtidige regionale forskning indenfor emnet
- Regionens industrihistorie – historisk baggrund for industriens udvikling i Ribe Amt
- Industribebyggelsens regionale udvikling og lokalisering
- Fredet eller beskyttet i planlægningen i regionen
- →Særlige behov for yderligere undersøgelser

Særlige behov for yderligere undersøgelser

I det følgende formuleres nogle undersøgelsestemaer, hvor der er behov for yderligere undersøgelser om amtets industri i det hele taget, herunder også de udvalgte industriminder.

Esbjerg Museum:

Der mangler en overordnet undersøgelse af amtets vigtigste industrier gennem tiden relateret til det øvrige Danmark. Samtidig mangler der en tematisk gennemgang af flere brancher/ temaer end valgt i denne rapport over de vægtigste industrier i amtets historie – samt en undersøgelse af den indbyrdes forbindelser og udveksling mellem industrivirksomhederne både på regionalt, nationalt og internationalt plan.

Den antikvariske Samling, Ribe:

Som omtalt i registreringen af Giørtz' bomuldsvæveri (se senere) er der en artikel på vej i By, marsk og geest 2004 om væveriernes historie. Emnet er dog langt fra udtømt og kunne være spændende at undersøge yderligere med inddragelse af fabriksanlæggene i Sct. Nicolaj Gade.

3. Udpegning

- → Kriterier for udvælgelse af miljøer/ industrier
- Endelig udvælgelse af industrier i Ribe Amt
- Metoden til udvælgelse.
- Argumentation.
- Beskrivelse af hvert enkelt industriminde i faktaboks
- Konklusion

Kriterier for udvælgelse af miljøer/ industrier

Udvælgelsen af miljøer og industrier består af flere processer. Første proces foregik i efteråret 2003, hvor der blev udarbejdet en bruttoliste med vægtige industrier som mulige udpegningsemner til industriminder i Ribe Amt, og der blev udarbejdet en historisk baggrund for industriens udvikling¹⁴. Den historiske baggrund er i denne rapport blevet uddybet og tilføjet et afsnit om den regionale udvikling og lokaliseringen af industri. Samtidig blev der i den første rapport udarbejdet fælles retningslinier for, hvordan de enkelte industriminder skulle beskrives, og dette foregik efter en KIP-registrering¹⁵, hvorved de enkelte industriminder kan sammenlignes med ens standard for oplysninger, informationer og kildemateriale. Et yderligere perspektiv var ønsket om at anvende prioriteringskriterier, som også er udviklet i KIP-metoden: Kriterier for, hvordan man kan prioritere industriminderne indbyrdes. Denne metode beskrives her i korte træk, da det er hensigten, at argumentationen for det enkelte industriminde og/ eller tema i denne rapport skal tage udgangspunkt i fælles kriterier for hvilke parametre, der sagligt kan begrunde en udpegning til industrimindet. KIP-kriterierne bliver således brugt i argumentationen for udpegningen af de enkelte industriminder og giver mulighed for en bonitering af industriminderne indbyrdes.

¹⁴ Udpegning af karakteristiske industriminder i Ribe Amt, 2003.

¹⁵ Kulturhistorien i Planlægningen.

KIP-metoden

Ved brug af KIP-metoden indberettes industriminderne på et fælles skema, hvor forskellige faktaoplysninger og temaer om industrimindet beskrives. Industrimindet/anlægget analyseres og beskrives endvidere ud fra flere kriterier. Ved at beskrive industrimindet i forhold til forskellige kriterier tvinges den enkelte til at overveje, hvilke kvaliteter og forudsætninger et industriminde rummer i forhold til andre foreslåede industriminder, når der skal prioriteres til en endelig udpegning.

Prioriteringskriterierne, som indgår i KIP-metoden er:

Unikt – sjældent: (sjældent i landet eller sjældent i regionen)

Sjældent i regionen: Nogle kulturmiljøer er måske ikke sjældne set på landsplan, men sjældne i regionen.

Repræsentativt - som type. F.eks. industrimiljø: Repræsentativiteten kan gælde for en tidsepoke, f.x andelsby eller stationsby. Det kan også gælde for et geografisk område, f.x havnerelateret industri.

Det egnspecifikke – som hænger sammen med det repræsentative for et geografisk område, men som også kan være helt specielt for det pågældende område, f.eks. byggeskik.

Bevaringstilstanden, indgår altid som et kriterium. Den fysiske tilstand af et anlæg, en bygning eller et miljø.

Funktionen, er stedet/bygningen stadig i oprindelig drift? Anvendes den til noget andet? Eller er den funktionstømt?

Autenticiteten: Knytter sig til bevaringstilstanden og den oprindelige funktion, fx korn- og foderstoffabrikken i funktion.

Identitetsværdien: Kan opdeles i national karakter, regional karakter eller lokal karakter.

Oplevelsesværdien: Vil ofte være knyttet til den fysiske bevaringstilstand og de æstetiske værdier, der måtte knytte sig til et område, for den kulturhistorisk helhed og sammenhæng umiddelbart kan ses og opleves.

Fortællerværdien: bygger på en forstandsmæssig erkendelse af omgivelserne og en vis forhåndsviden. Et sted, der fortæller en historie, når det sættes ind i en sammenhæng. Kulturmiljøer af stor fortællerværdi vil ofte også have historisk kildeværdi:

Historisk kildeværdi: Elementer og sammenhænge, der udgør en kilde til vores viden om fortiden.

Diversitet: Når et miljø repræsenterer mange forskellige temaer og stor tidsdybde.

Homogenitet: Der enten kan knyttes til et miljø, der repræsenterer en bestemt del af historien, eller et bestemt fysisk udtryk.

Sammenhæng til naturgrundlaget: Hvor bebyggelsesstruktur og dyrkningssystem stadig tydeligt afspejler de naturgivne forudsætninger, f.eks. et system af vandmøller knyttet til ådalen.

Æstetiske værdier, der ikke i sig selv er et prioriteringsgrundlag for et kulturmiljø, men alligevel har betydning for bl.a. oplevelsesværdier, og muligheden for at formidle de øvrige værdier der knytter sig til et givent kulturmiljø.

Oversigt over karakteristiske industriminder i Ribe Amt udvalgt i 1. fase

I rapporten med titlen ”Udpegning af karakteristiske industriminder i Ribe Amt” 2003, pegede museerne i amtet på nedenstående industrier som mulige industriminder. Industrierne er inddelt tematisk i brancher, da der i den tidligere udvælgelse blev peget på karakteristiske brancher, som var vægtige for regionens industrihistorie. For ikke at udelukke brancher, der falder uden for tematiseringen, er der samlet flere virksomheder under ”andre brancher”.

Mejerier m.v.

Hjedding Mejeri

Jernved Mejeri

Margarinefabrikken Alfa + Margarinefabrikken Grønvang, Vejen

El-produktion samt møller

Karlgårde Kraftværk

Grindsted Elværk

Poul la Cours forsøgsmølle, Askov

Lydum Mølle

Valsemøllen A/S, Esbjerg

Slagterier m.v.

Slagteriet Brørup med omgivende kulturmiljø

Dat-Schaub, Danish Crown, Esbjerg

Danish Crown, Grindsted

Svinefarm, fx. Fiilsø

Havnerelateret industri

Krystalisværk, Esbjerg (Claus Sørensen A/S)

Lumino Fabrikken A/S, Esbjerg

TripleNine Fish Protein, Esbjerg

EOS, Esbjerg

Hermetikfabrikken, Esbjerg

Andelsbevægelse

Andelsklædefabrikken, Grindsted

Mejerier: Jernved, Hjedding

Slagterier: Dat-Schaub

Fiskeriprodukter: Andelssildeoliefabrikken, Esbjerg, nu del af TripleNine

Andelsvaskerier: Askov andelsvaskeri

Jern- og stålindustri

Ribe Jernstøberi

Varde Stålværk

Vølund, Steelcon, Esbjerg

Andre brancher

Lego Company, Billund

A/S Vestfrost, Esbjerg

Grindsted Værket, Grindsted

HTH, Ølgod

Bomuldsvæverierne, Ribe

Bakelitfabrikken – Cikoriefabrikken, Ribe

FiberVision A/S (Danaclon), Varde

Andelsklædefabrikken, Grindsted

3. Udpegning

- Kriterier for og processen ved udvælgelse af miljøer/ industrier
- →Endelig udvælgelse af industrier i Ribe Amt
- Metoden til udvælgelse.
- Argumentation.
- Beskrivelse af hvert enkelt industriminde i faktaboks
- Konklusion

Endelig udvælgelse af industrier i Ribe Amt

I første fase af projektet blev 27 industriminder udvalgt. Ud af disse 27 industriminder skal nogle prioriteres frem for andre til amtets endelige udpegning af de industriminder, som foreslås til Kulturarvsstyrelsen. Ud over at tage skrivelsen af 4. maj 2004 fra Kulturarvsstyrelsen for pålydende i forhold til definition af industri m.m. (se indledningen) blev vi på museerne i Ribe Amt enige om, at Esbjerg Museum som rapportskriver udsendte et forslag til de øvrige museer om, hvilke industrier, der kunne udvælges. På baggrund af forslaget, der rummede 8 industrier kom der svar tilbage fra museerne med forslag om yderligere 10 industrier til udpegning. Indsat i et skema så museernes svar således ud:

Branche/ virksomhed * = Nye forslag ¹⁶	Esbjerg Museum	Den antikvariske Samling, Ribe	Fiskeri- & Søfarts- Museet, Esbjerg	Grindsted/ Vorbasse Museum	Museet på Sønderskov/ Vejen Arkiv	Varde Museum¹⁷	Ølgod Museum¹⁸
Andelsvirksomheder							
Hjedding mejeri	X		X	X	X ¹⁹	X	X
*Brørup mejeri			(X) ²⁰		X		
* Endrup mejeri			(X)		X		
Kraftværker/ møller							
Karlsgårde kraftværk	X		X	X	X	X	X
Poul la Cours mølle	X		X		X	X	X
Lydum mølle	X		X		X	X	X
*Små andels- elværker					X ²¹		
Slagterier							
*Grindsted Slagteri				X			
Jern-stål industri							
Ribe Jernstøberi	X	X ²²	X	X	X	X	X
Varde Stålværk	X					X	X
Havne, infrastruktur							
Esbjerg Havn	X		X		X	X	X
Plastindustri							
Lego Company	X		X	X	(X) ²³	X	X
Tekstilindustri							
*Ribe bomuldsfabrikker		X ²⁴			X		
*Grindsted Andelsklædefabrikken				X			
Andre brancher							
*Vejen: Margarinefabrikkerne Alfa og Grønvang					(X) ²⁵		
*Grindsted Værket				X	(X)		
HTH, Ølgod							X ²⁶

¹⁶ Nye virksomheder der foreslås her, som ikke var med i første fase.

¹⁷ Varde Museum har godkendt de første udpegninger ubeset.

¹⁸ Ølgod Museum: Tilslutter sig udpegningen af Hjedding Mejeri samt Lydum mølle. De øvrige forslag udsendt fra ESM godkendes.

¹⁹ Museet på Sønderskov: Der var under 6 ansatte på Hjedding Mejeri.

²⁰ Fiskeri- og Søfartsmuseet foreslår 2-3 typiske andelsmejerier, dog ikke bestemte. Derfor er 2 ekstra afkrydset her.

²¹ Museet på Sønderskov foreslår flere mindre andels-elværker, som sammensluttede sig omkring Karlsgårde Kraftværk.

²² Den antikvariske Samling, Ribe: Ribe Jernstøberi foreslås udpeget p.g.a. dens betydning for Ribe. Samtidig er den stadig i drift og således ikke truet.

²³ Museet på Sønderskov: Lego har national betydning, men er problematisk at medtage p.g.a. virksomhedens størrelse og de ressourcer det kræver at dokumentere den. Lego har også selv arbejdet med egen historieskrivning.

²⁴ Den antikvariske Samling, Ribe: Bomuldsfabrikkerne er mere truede end jernstøberiet i Ribe, og disse to er Ribes bedste bud.

²⁵ Museet på Sønderskov peger på margarinefabrikkerne da de beskriver 3 generationers produktion, side om side.

²⁶ Ølgod Museum peger på HTH-køkkener ud fra et lokalt synspunkt. Virksomheden har været eksemplarisk for virksomheder andre steder i DK. HTH er stadig i drift.

Konklusion på baggrund af museerne i Ribe Amts tilbagemeldinger

Vælges de industrianlæg ud, som flest er enige om at udpege bliver resultatet: Gruppe 1:

- Hjedding Mejeri
- Karlsgårde Kraftværk
- Poul La Cours Forsøgsmølle
- Lydum Mølle
- Ribe Jernstøberi
- Esbjerg Havn
- Lego Company

Derudover er der følgende forslag, med tilslutning fra mindst 2 museer: Gruppe 2:

- Brørup Mejeri
- Endrup Andelsmejeri
- Varde Stålværk
- Ribe Bomuldsfabrikker
- Grindstedværket

De industrier, som kun er foreslået af ét museum vælges fra i denne udpegning, disse er: Gruppe 3:

- Grindsted slagteri
- Andelsklædefabrikken i Grindsted
- Vejens 3 margarinefabrikker
- HTH, Ølgod

Esbjerg Museum foreslog, at man koncentrerede sig om første gruppe, som rummede 7 industrianlæg. Det ville følgende vise sig, om de alle egnede sig til en egentlig udpegning. Det enkelte industriminde skulle sættes i forhold til de prioriteringskriterier, for at kunne ”måle” det enkelte industrimindes karakteristika i forhold til andre. Efter analysen af kriterier, ville man have oplysninger og baggrundsviden til kunne udpege de endelige industriminder udfra saglig argumentation.

Efter samtale med Fiskeri- og Søfartsmuseet d.28.5.04 var der enighed om følgende på baggrund af oplæggene på det just overståede årsmøde for nyere tids råd afholdt af Kulturarvsstyrelsen:

Udpegningen vil tage udgangspunkt i temaer frem for enkelte virksomheder!.

Temaerne er valgt for at pege på helheder i regionen. Formidlingsaspektet er væsentligt. Temaerne tager udgangspunkt i virksomhederne valgt i gruppe 1, dog uden Lego, da denne p.g.a. sin størrelse er problematisk at udpege.

Med udgangspunkt i gruppe 1 defineres følgende temaer:

1. tema: **Kraftværker og møller**

Karlsgårde Kraftværk, Lydum Mølle og Poul la Cours forsøgsmølle.

Her beskrives sammenhængen mellem kraftværkerne og deres fælles historie.

2. tema: *Mejerier*

Herunder Hjedding Andelsmejeri samt andre vægtige andelsmejerier, evt. Endrup Andelsmejeri, Brørup Andelsmejeri, Ålbæk Andelsmejeri, Vester Nebel Andelsmejeri.

3. tema: *Infrastruktur*

Esbjerg Havn. Beskrivelse af havnens historie og betydning for regionen herunder den tilknyttede infrastruktur i form af jernbaner og kraftværker.

4. tema: *Tidlig industri*

Ribe Jernstøberi. Uanset jernstøberiet ikke er af regional betydning udvælges det p.g.a. den fortsatte drift, bygningernes karakter samt den lokale betydning.

Ribe Bomuldsfabrikker.

Efter den endelige udvælgelsen af de virksomheder, der skulle undersøges som potentielle industriminder, holdt Kulturmiljørådet i Ribe Amt møde. Herefter blev det henstillet, at ud over de industrier, som museerne var blevet enige om, skulle også margarinefabrikkerne i Vejen medtages i udpegningen.

Udvælgelse af 2. Tema: Mejerier: Det svære valg af mejerier

Hvor der i amtet har været enighed om, hvilke navngive industrianlæg tema 1, 3, og 4 skulle dække, har der været tvivl, om hvilke mejerier udover Hjedding Mejeri, der skulle indgå i mejeri-temaet.

På et møde mellem nyere tids inspektørerne i Ribe Amt, blev det besluttet at undersøge muligheden for at inddrage følgende mejerier udover Hjedding Mejeri:

Kongeaadal Andelsmejeri, Gredstedbro. Oprettet 1885, udvidet 1904 og 1925.

Den antikvariske samling, Ribe: Noget af bygningen er beboelse, mens der står veteranbiler i den centrale hal. Facaden på Kongeaadal Andelsmejeri er ret forandret, og den del, der rummer beboelse er udstyret med nogle meget stilfremmede vinduesindfatninger.

Museet på Sønderskov: Kongeaadal Andelsmejeri har ikke nogen regional betydning historisk set.

Brørup og Omegns Andelsmejeri, Brørup, oprettet 1952. Nedlagt 1999.

Museet på Sønderskov: Brørup og Omegns Andelsmejeri fra 1952 bør udvælges, da det var med til at oprette Mejeriforeningen Danmark (MD). Det diskuteres stadig i mejerikredsen, hvilken mejerifusion, der var den første efter 2. Verdenskrig, men Brørup og Omegns A/M blev den vigtigste. Fusionen skabte Danmarks største landmejeri – et position mejeriet bibeholdt op gennem 1950'erne, og det var bygningen af Brørup og Omegns A/M, som satte spørgsmålet om statsfinansiering af mejerisammenlægninger på dagsordenen.

Andelsmejeriet Jernved i Gredstedbro, oprettet i 1909.

Museet på Sønderskov: Jernved Mejeri er i dag et privat mejeri – sandsynligvis med under 6 ansatte. Det blev i sin tid lukket – og åbnet af en privatperson til ostemejeri. Derfor er mejeriet ikke interessant i denne sammenhæng.

Den antikvariske Samling, Ribe: Jernved Andelsmejeri er ikke særskilt interessant som regionalt udpegningsmønster. Jernved Andelsmejeri er meget ombygget og rummer - på trods af den fortsatte funktion - ikke inventar ældre end 1950-60'erne.

En gennemgang af kilderne betød efterfølgende også en mulig fokus på

*Ladelund Andelsmejeri, Malt. Oprettet 1897, ombygget og udvidet 1913.*²⁷

Museet på Sønderkov: Ladelund Andelsmejeri havde en kort historie med få ansatte, og blev uaktuelt ved oprettelsen af Brørup Andelsmejeri.

For at undersøge, hvilke mejerier, der var mest repræsentative for amtet, blev der samtidig udarbejdet en liste over samtlige mejerier i Ribe Amt registreret i 1931. (se bilag). Denne gennemgang viste, at karakteristisk for Ribe Amt er de første andelsmejerier. Landets første andelsmejeri blev oprettet i Ølgod Sogn i 1882. Derfra spredte ideen sig hurtigt til nabosognene. I 1883 var der 10 andelsmejerier i egnen omkring i Ølgod og Varde og ingen i resten af Danmark – i 1884 spredtes ideen til andre byer i landet. Andelsbevægelsen tog form 1885-86, og det store gennembrud i hele landet sker i årene 1887-88 godt hjulpet på vej af forstander Niels Pedersen, Ladelundgård. I 1890 var Danmark dækket af over 700 andelsmejerier.

Lokalt i Ribe Amt kan man tale om en første bølge af oprettelsen af mejerier i årene 1882-88. Den næste bølge af mejerier koncentrerer især i årene 1908-09 – men med oprettelse af mejerier stykvis indtil 1931. Denne udvikling er dog kun interessant på lokal/ regionalt niveau – og denne næste bølge rummer ingen bemærkelsesværdige mejerier.

Det karakteristiske for Ribe Amt er derved, at de første andelsmejerier kommer – og modellen for mejeridrift ”eksporteres” til resten af landet. Ribe Amt har således siden slutningen af 1800-tallet haft en stærk position i dansk mejeribrug. Her blev de første andelsmejerier oprettet, herfra spredte ideen om andelsmejerier sig – man taler ligefrem om bølgen fra vest – og her lå i perioden 1887-1910 landets vigtigste uddannelsesinstitution for mejeribestyrere. I 1952 blev der med oprettelsen af Brørup og Omegns A/M sat fokus på mejerirationaliseringer og statsstøtte hertil. Ved oprettelsen af MD i 1970 spillede mejerier i Ribe Amt en vigtig rolle.

Det endelige valg af mejerier i Ribe Amt

Konklusionen på den endelige udpegning af andelsmejerier i Ribe Amt er valget af Hjedding Andelsmejeri samt Brørup og Omegns Andelsmejeri. Fællestrækket for disse to mejerier er deres helt centrale betydning i dansk mejeribrugs historie – landets første andelsmejeri og det mejeri, som

²⁷ Ladelund landboskole, hvor Niels Pedersen i 1897 oprettede privatejet fællesmejeri – mejeriet fik fra starten en fremtrædende plads i skolens virksomhed, og mange unge mænd gennemgik her en praktisk og teoretisk uddannelse i mejeribrug, støttet af skolens mejeri, der tidligt installerede en B & W-centrifuge. Oprettelsen af landbrugsskolen på Ladelundgård bragte det sydvestlige Jylland i kontakt med de nyeste strømninger indenfor mejeridrift og moderne landbrug. I 1895 oprettede leverandørerne til Ladelund Mejeri et andelsmejeri for at kunne blive medlem af Dansk Andels Smørpakkeri i Esbjerg, men det var et andelsmejeri uden mejeri. Ladelund A/M fik frem til 1952 mælken behandlet efter kontrakt på det privatejede Ladelund Mejeri. Mejeriet havde en begrænset leverandørkreds – Ladelund A/M – og en lille indvejning. Det beskæftigede i de sidste mange år før lukningen kun en mejeribestyrer og en lærling – lærlingen ikke af hensyn til produktionen, men fordi der skulle fyres døgnnet rundt, idet mejeriet også fungerede som elektricitetsværk og varmecentral for skolen.

satte fokus på de nødvendige rationaliseringer i dansk mejeribrug i efterkrigstiden, og som var medstifter af Mejeriselskabet Danmark i 1970. Gennem denne udpegning dækkes de vigtigste tre fikspunkter i dansk mejeribrugs historie – andelsbevægelsens fødsel, efterkrigstidens rationaliseringer og oprettelsen af MD.

Ved en fremtidig udpegning af mejerier i amtet efter 1970 kunne der fokuseres på Varde Smørmejeri og Endrup Andelsmejeri. Efter 1970 begyndte andelsmejerierne på landet langsomt at tilslutte sig MD, som på grund af stordrift og spredning af risikoen kunne give leverandørerne en bedre afregningspris end det lokale mejeri. Vigtig i dette spil var indvejsningen af mælk. Fik et mejeri for stor en indvejsning i forhold til produktionskapacitet og afsætning, havde det intet andet valg end at tilslutte sig MD. Salg af overskudsmælk til kondensering betød lavere afregning til leverandørerne og var indgangsbilletten til MD. Der var næsten altid blandt andelshaverne leverandører, der ønskede en tilslutning til MD og pressede på.

De lokale andelsmejeriers modtræk var at slutte sig sammen. I 1971 sluttede Varde A/M og Nordenskov A/M sig sammen til Varde egnens Mejeriselskab. Med tiden blev i alt 16 mejerier langt ind under selskabet. Mejerierne delte produktionen mellem sig. Varde blev smørmejeri og Nordenskov samt Tistrup blev ostemejerier. Målet var at holde selskabet udenfor MD, midlerne var til stadighed at være på forkant med den tekniske udvikling samt en nøje kontrolleret styring af indvejsningen. Det lykkedes at holde Varde egnens A/M ude af MD i 15 år, herefter tilsluttede man sig. Varde smørmejeri og Tistrup ostemejeri eksisterer stadig, Nordenskov Mejeri er blevet lukket og den ældste del af bygningerne er blevet revet ned. Varde egnens Mejeriselskab er en vigtig brik i dansk mejeribrugs historie efter 1970, fordi det så længe modstod presset fra MD.

Endrup Andelsmejeri er i 2004 det eneste tilbageværende private andelsmejeri i Ribe Amt. I den egenskab er mejeriet medlem af en ganske eksklusiv klub af private andelsmejerier. Klubben har på landsplan i øjeblikket 12 medlemmer. Deres historie er det vigtigt at få med i den samlede historie om dansk mejeribrug.²⁸

Det endelige valg af udpegede industriminder

Konklusionen på undersøgelsen af hhv. mejerier og andre industrier bliver følgende valg af udpegede industriminder fra Ribe Amt:

Møller og kraftværker: Karlsgårde Kraftværk, Lydum Mølle og Poul la Cours forsøgsmølle.

Mejerier: Hjedding Andelsmejeri og Brørup Andelsmejeri.

Infrastruktur: Esbjerg Havn.

Tidlig industri: Ribe Jernstøberi og Ribe Bomuldsfabrikker.

Kulturmiljørådet i Ribe Amt: Margarinefabrikkerne i Vejen.

Ribe Amtsmuseumsråd, Museerne i Ribe Amt og Kulturmiljørådet har således en samlet udpegning på 4 forskellige temaer samt en udpegning udenfor tema. Der er i alt tale om 9 industrianlæg, hvis man ser Esbjerg Havn som et hele og ser de tre margarinefabrikker i Vejen som et hele.

²⁸ Kilde til det 20. århundredes mejerihistorie i amtet: Linda Klitmøller, Museet på Sønderkov.

I forlængelse af dette afsnit vil hvert enkelt industriminde blive beskrevet og analyseret i forhold til de opstillede retningslinier fra KUAS. (se senere).

3. Udpegning

- Kriterier for og processen ved udvælgelse af miljøer/ industrier
- Endelig udvælgelse af industrier i Ribe Amt
- →Metoden til udvælgelse.
- Argumentation.
- Beskrivelse af hvert enkelt industriminde i faktaboks
- Konklusion

Metoden til udvælgelse

Metoden til den foreløbige udvælgelse af industriminder i Ribe Amt foretaget af museerne i amtet tager udgangspunkt i den viden, som er samlet om regionens industrihistorie, branchefordeling og betydning af brancher historisk set. Samtidig kombineres dette med de enkelte museers lokalkendskab, der får betydning for udpegningen af de enkelte industriminder. På baggrund af den tidligere udvælgelsesproces i rapporten ”Udpegning af karakteristiske industriminder i Ribe Amt, ” (2003) havde museerne et fælles grundlag og viden for udvælgelsen. Fra Esbjerg Museum blev der udsendt forslag om 8 industriminder til udvælgelse – på baggrund af historien, branchernes indbyrdes betydning og de temaer, der historisk og regionalt har haft betydning for regionens industrihistorie. Udsendelsen af disse 8 forslag kan have været styrende for processen, ikke desto mindre var det nødvendigt, for at få processen med udvælgelse sat i gang.

De industrier, der følgende blev udvalgt, lå tæt op af det oprindelige forslag fra Esbjerg Museums side og var således et fagligt funderet valg. Valget blev taget ud fra overordnede temaer såsom: mejerier, elkraft og møller, Infrastruktur/ Esbjerg Havn samt tidlige industri: Ribe Jernstøberi. Samtidig kom Bomuldsfabrikkerne i Ribe med som et muligt udpegningssemne.

Efter denne første udvælgelse skal industriminde-forslagene gennemarbejdes og analyseres med henblik på den endelige udpegnings til KUAS. I denne rapport anvendes som tidligere nævnt KIP-kriterierne²⁹ som argumentation for udpegningen til et industriminde ved at undersøge det enkelte industrimindes betydning set fra flere vinkler, således at de kan prioriteres indbyrdes. Således er det håbet, at der ud fra det foreliggende analysemateriale og beskrivelserne af industriminderne bliver mulighed for at træffe nogle sagligt begrundede valg af de industriminder, der eventuel bliver udpeget på landsplan. Samtidig vil denne fremgangsmåde betyde, at museerne i Ribe Amt efterfølgende har et materiale, som kan bruges til formidling af industrikulturens minder i amtet. Den sidste udskillelsesproces i prioriteringen af udpegede industriminder, bl.a. med hensyn til valget af mejerier, er sket i tæt samarbejde med amtets faglige kapacitet på dette område, Linda Klitmøller.

Udpegningen af margarinefabrikkerne er ikke baseret på udvælgelsen af noget historisk set typisk for amtet, som ellers er gældende for de industriminder, museerne har udvalgt. De tre margarinefabrikker indenfor sammen branche og bygget af samme familier udgør tilsammen et kulturmiljø som også rummer direktørboliger og funktionær- og arbejderboliger.

En delkonklusion på udvælgelsesprocessen i amtet er, at der både spiller fagligt historiske, ressourcemæssige og politiske hensyn ind, som påvirker udvælgelsesprocessen og -resultatet.

²⁹ Jf. Kulturhistorien i planlægningen.

3. Udpegning

- Kriterier for og processen ved udvælgelse af miljøer/ industrier
- Endelig udvælgelse af industrier i Ribe amt
- Metoden til udvælgelse.
- →Argumentation for de udvalgte industriminder
- Beskrivelse af hvert enkelt industriminde i faktaboks
- Konklusion

Argumentation for de udvalgte industriminder

1. Tema: Møller og kraftværker

Poul la Cours forsøgsmølle, Lydum mølle og Karlsgårdeværket

Den tidlige elforsyning som emne bliver særligt godt belyst i Ribe Amt ved hjælp af 1) La Cours forsøgsmølle i Askov, hvorfra der bl.a. uddannedes landelektrikere for at fremme elektrificeringen af landdistrikterne, 2) Lydum mølle, et lille elværk, der er indrettet 1903 med hjælp fra en elektriker uddannet på Askov, og som forsynede det nærmeste opland med elektricitet og endelig 3) Karlsgårdeværket, der blev oprettet på andelsbasis for at sikre, at de landdistrikter, der ikke lå inden for et jævnstrømsværks forsyningsområde, ikke blev ladet i stikken.

Regional betydning

Begrundelse for udvælgelse af Poul la Cours Forsøgsmølle

Poul la Cours Forsøgsmølle bliver med rette omtalt som dansk vindenergis vugge og industrimindet er unikt i Danmark. I dag rummer bygningerne Poul la Cour museet, som primært belyser hans arbejde på Forsøgsmøllen med vindenergi. Bygningen er den oprindelige fra 1897 uden til- og ombygninger, og i takt med museets indretning opnår den med tiden en stor autenticitet. Som historisk kilde til dansk vindenergis historie er den uden sidestykke. Museet og bygningen har tilsammen en stor oplevelses- og fortælleværdi. Her bliver historien om dansk vindenergis fødsel fortalt på en anskuelig måde. Eneste minus er den manglende vindmølle.

Regional og national betydning

Begrundelse for udvælgelse af Lydum Mølle

Møllen er repræsentativ for de små vanddrevne elværker, der blev etableret i landdistrikterne i begyndelsen af 1900-tallet, og egnspecifik, idet det særligt var i Vestjylland, de etableredes. Den fysiske tilstand er god, og elværket er stadig funktionsdygtigt, om end en omlægning af åens vandføring kun muliggør drift til demonstrationsbrug. Den nuværende ejer er ved at etablere forskellige aktiviteter på stedet, bl.a. prøver man at skabe en kreds af interesserede til at demonstrere elproduktionen. Møllen har en høj grad af autenticitet, idet den samme familie har drevet den gennem tre generationer og familien driver stadig elinstallationsforretning bl.a. med base i et nærliggende hus. Samtidig har møllen rødder langt tilbage i tiden og har stor kildeværdi i de mange lag, der er i dens historie. Stiftelsen af foreningen Lydum Mølle viser, at møllen har en betydelig identitetsværdi i lokalsamfundet, og med de aktuelle planer vil den også få øget sin oplevelsesværdi og fortælleværdi. Med sine mange aspekter af vandkraftudnyttelse til forskellige formål, afledte erhverv som foderstofforretning og installationsforretning samt beliggenheden ved købmand og ægpakkeri repræsenterer stedet flere temaer (diversitet), og med afhængigheden af åen også sammenhæng til naturgrundlaget.

Regional betydning

Begrundelse for udvælgelse af Karlsgårdeværket

Værket er repræsentant for de større vandkraftværker, der blev opført i begyndelsen af 1900-tallet, men som det eneste af disse værker er det udvidet i 1940'erne. Bevaringstilstanden for selve værket er god, bygningerne er fredet, og værket producerer stadig el. De tilhørende kanalanlæg er udpeget som bevaringsværdigt kulturmiljø, men Ansager-kanalen er under pres på grund af ønsket om at tilbagelægge Varde å i sit gamle løb. Værket rummer stor autenticitet, idet det stadig har sin oprindelige funktion. For mange mennesker på egnen har værket stor identitetsværdi, ligesom mindet om det enorme arbejde der lå i at grave kanalerne, stadig lever. Oplevelsesværdien er stor, da den til værket opstemmede sø og de tilhørende kanaler giver basis for et rigt friluftsliv, og værkets fortælle-værdi er fremmet ved, at der er indrettet en udstilling om værket i værkets fordelingsstårn. Værket er et homogent miljø præget af værket og dets funktion, og samspillet med naturgrundlaget er tydelig, idet værket både afhænge af naturen og omformer den.

Regional betydning

2. Tema: Mejerier

Begrundelse for udvælgelse af Hjedding Andelsmejeri

Hjedding Andelsmejeri, der er grundlagt i 1882, er helt unikt som Danmarks første andelsmejeri. Samtidig fik det en enestående national betydning. Vedtægterne for Hjedding Andelsmejeri kom til at danne grundlag for de 1400 andelsmejerier, der voksede frem indtil midten af 1930'erne. Hjedding er således også repræsentativt for de mange andelsmejerier samt for den tidsepoke, hvor andelsbevægelsen for alvor slog rod i Danmark.

Mejeriet har historisk kildeværdi som det første andelsmejeri i Danmark. Mejeriet er bevaret på den oprindelige matrikel og indrettet så tæt på den oprindelige indretning, som det har været muligt. At mejeriet fortsat ligger på den oprindelige lokalitet mellem de gårde, som i sin tid var med til at grundlægge det historisk interessante mejeri giver en særlig oplevelse af historiens vingesus dels for den lokale befolkning og dels for besøgende fra andre egne af landet. Formidlings- og oplevelsesværdien er unik på arnestedet for andelsbevægelsens fremkomst og udvikling i Danmark.

Lokalt er mejeriet identitetsskabende og med til at indgive den lokale befolkning en følelse af stolthed over, at det var fremsynede bønder fra netop dette område, som formåede at skabe et så væsentligt stykke Danmarkshistorie.

National betydning.

Begrundelse for udvælgelsen af Brørup Andelsmejeri

Brørup og Omegns A/M har en central placering i Dansk mejerihistorie. Det var ved sin oprettelse landets mest moderne mejeri, i en lang periode var det Danmarks største landmejeri og blev siden landets største ostemejeri. Mejeriet var ved sin oprettelse medvirkende til, at det blev muligt at få lån fra Marshall-pengene til rationalisering af mejerier fra 1952. Dertil kommer, at Brørup og Omegns A/M var at finde blandt initiativtagerne til oprettelse af MD.

Mejeriet har stadig en central placering i den regionale identitet. Mejeriet var i en lang årrække en af Brørup Bys store arbejdspladser og bønder fra et stort område leverede mælk til mejeriet.

Lokal, regional betydning men også national betydning i dansk mejerihistorie.

3. Tema: Infrastruktur

Begrundelse for udvælgelse af Esbjerg Havn

Esbjerg Havn er udpeget p.g.a. dens nationale betydning, idet anlæggelse af havn og bane fra statslig side blev udslagsgivende for Esbjerg bys etablering. Havnen blev samtidig et vigtigt centrum i infrastrukturen i forhold til afsætningen i form af landbrugseksport med varer fra regionen.

Anlæggelsen af Esbjerg Havn betød opkomsten af industribyen Esbjerg, der blev den største industriby i amtet samt en væsentlig dynamo sammen med anlæggelsen af bane og el-net i forhold til udviklingen af industri i resten af amtet. På baggrund af havnens historie er den unik i landet – fordi havnen blev anlagt som statshavn ved en rigsdagsbeslutning og samtidig dannede grundlaget for en ny by – Esbjerg.

Lokal, regional og national betydning

4. Tema: Tidlig industri

Begrundelse for udvælgelse af Ribe Jernstøberi/ Ribe Jernindustri

Ribe Jernstøberi er udpeget på baggrund af sin høje alder og fortsatte funktion. I anlægget er bevaret det oprindelige jernstøberi fra 1848, som sammen med stifterens ligeledes bevarede privatbolig danner en tidlig-industriell helhed, der er unik eller sjælden i regionen.

Lokal - regional betydning

Begrundelse for udvælgelse af Bomuldsfabrikkerne i Ribe

Giørtz' bomuldsværeri fra 1850'erne, bomuldsfabrikkerne i Sct. Nicolajgade fra 1860-1900 samt de to privatboliger udgør en spændende og hidtil en lidt udforsket, industriel sammenhæng, som er interessant i kraft af sin høje alder, de bevarede bygningers arkitektoniske værdi og anlæggets historie.

Lokal - regional betydning

Udenfor tema: Kulturmiljørådets udpegning

Begrundelse for udvælgelse af Margarinefabrikkerne i Vejen

Set på landsplan er Alfa den eneste af de tre gamle store margarinefabrikker, hvis bygninger stadig findes. Såvel Omas fabrik i København som Solos fabrik i Sønderborg er revet ned. For den lokale identitet er bygningen vigtig. På Vejen-egnen er Alfa og historien om Margarinekrigene velkendte. Fabrikken har stor fortællerværdi. Den fortæller historien om en branches op- og nedture, om lokal forankrings betydning for en virksomhed, og sidst men ikke mindst historien om hvorledes karteldannelse kan præge den lokale hverdag.

Margarinefabrikken Alfa udgør sammen med margarinefabrikken Grønvang, de to direktørboliger Grønvang og Vangen samt arbejder- og funktionærboligerne et kulturmiljø med en interessant historie - få steder (hvis andre i landet) ligger tre fabrikker indenfor samme branche og bygget af samme familie som naboer.

Lokal – regional betydning

3. Udpegning

- Kriterier for og processen ved udvælgelse af miljøer/ industrier
- Endelig udvælgelse af industrier i Ribe amt
- Metoden til udvælgelse.
- Argumentation.
- →Beskrivelse af hvert enkelt industriminde
- Konklusion

Beskrivelse af hvert enkelt industriminde

I det følgende er hvert udvalgt industriminde beskrevet og analyseret og vurderet i forhold til KIP-kriterierne (se tidligere). Rækkefølgen af industrier er opsat tematisk.

1. Tema: Møller og kraftværker

Poul la Cours Forsøgsmølle

Af Linda Klitmøller, Museet på Sønderkov

Navn	Poul la Cours Forsøgsmølle
Adresse	Møllevej 21, Askov, Askov Sogn, Malt Herred
Ejer	Poul la Cour Fonden
Etableringsår	1897
Grundlægger	Professor Poul la Cour

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, herunder datering og arkitekt samt den kontekst, de indgår i:

Forsøgsmøllen fra 1897, oprettet af staten efter ansøgning fra Poul la Cour, er tegnet af arkitekt P. V. Jensen-Klint. På bygningen stod frem til branden 1929 en hollandsk træmølle. Møllerrotoren var et keglevindfang, opfundet og bygget af møllebygger Chr. Sørensen, Skanderborg Vindmotorfabrik, men den blev på grund af ustabilitet udskiftet med en mere traditionelt udseende rotor allerede inden år 1900. Efter branden 1929 opførtes en dengang moderne mølle fra Lykkegaards maskinfabrik på Fyn. Denne blev nedtaget i 1968.

På grunden står desuden tre mindre grundmurede bygninger. Den midterste har gavlkam svarende til Jensen-Klints bygninger fra 1897 samt flere arkitektoniske fællestræk - og har haft en dør i begge ender (nu kun mod "møllepladsen"). Den ses på flere fotos, hvor Forsøgsmøllen fra 1897 har fået et firevinget vindfang, og hvor den oprindelige forsøgsmølle fra 1891 endnu eksisterer. Bygningen kan dermed dateres til perioden 1898-1902. På fotos af Forsøgsmøllen fra 1897 med Sørensens keglevindfang ses den derimod ikke. Bygningen må derfor være opført lidt senere - dog max. 5 år - end Forsøgsmøllen fra 1897.

Bygningen nærmest vejen har to garager i den ene ende samt en dør og et par vinduesfag i den anden ende. Denne bygning er opført o. 1931 efter tegninger af Axel Arnfred (f. 1915, søn af J. Th. Arnfred) jfr. maskinskrevet beretning fra A. A. i Poul la Cour Museets arkiv. Under bygningen befinder sig den ene af de beholdere, hvori Poul la Cour opbevarede ilt og brint - begge beholdere befandt sig fra første færd under det store træhus nærmest vejen i Forsøgsmøllen fra 1891.

Den sidste (østligste) bygning omtaler A. A. som en "nyere bygning". Den kan ikke dateres nærmere. Den synes dog at have rummet værkstedsfunktioner

Kontekst: Elproduktion (forsøgsmølle for vindenergi, el-værk for Askov By 1902-1958, uddannelsessted for "landlige vindelektrikere" 1904-1918), højskolemiljø (Askov Højskole).

2. Analyse af industrimindet:

Poul la Cour (1846-1908) blev 1878 ansat som lærer ved den udvidede højskole i Askov. Sideløbende med lærergerningen fortsatte han med sin opfindervirksomhed, der i 1890'erne koncentrerede sig omkring vindkraft og ideen om at oplagre energi i form af brint. Akkumulatorer var nemlig for dyre at anvende til oplagringsbrug. Juli 1891 opfandt Poul la Cour kratostaten, som

kunne omforme en mølles ujævne gang til en så jævn rotation, at den kunne trække en elproducerende dynamo og dermed var vejen banet for vindkraftsforsøg på dansk grund. I 1891 opførte han landets første elproducerende mølle for en statsbevilling på 4000 kr. Dynamoens skulle levere jævnstrøm til adskillelse af vand til ilt og brint. Luftarterne blev oplagret hver for sig og skulle senere genanvendes som energi. Fra 1895 til 1902 blev Askov Højskole oplyst af knaldgaslamper. Den første mølle fra 1891 væltede i en storm 1902.

Interessen for vindkraften fik mange mennesker til at indsende forslag til møllerotorer til afprøvning hos Poul la Cour. For at imødekomme efterspørgslen på viden om den nye teknologi blev forsøgsmøllen udvidet med en ny stor mølle i 1897. Møllebygningen blev tegnet af arkitekt P. V. Jensen-Klint. På bygningen rejstes en hollandsk træmølle med et keglevindfang bygget af møllebygger Chr. Sørensen. Inde i bygningen opstillede Poul la Cour to vindtunneller, som skulle drives af møllen efter regulering og udjævning ved hjælp af kratostaten. I vindtunnellerne kunne man måle møllerotorens arbejdsevne. Ud fra målingerne konstruerede Poul la Cour ”den ideale møllevinge” – en firvinget klapsejler-rotor med optimeret smig og knækket vingeprofil. Det var et teknologisk gennembrud, men det blev ikke forstået i samtiden. Resultaterne blev publiceret i rapporten ”Forsøgsmøllen I og II”. At Poul la Cour havde måttet udskifte keglevindfanget på træmøllen med en mere traditionelt udseende rotor, gav anledning til offentlig debat og politisk uro (startet af Chr. Sørensen), hvilket havde til følge, at møllens årlige driftsbevilling blev beskåret og ændret. Forsøgsmøllen skulle fremover være center for udbredelsen af kendskabet til anvendelsen af elektricitet i landområderne. Det første landelektricitetsværk var i 1902 blevet oprettet på Forsøgsmøllen. Det forsynede frem til 1958 Askov by med elektricitet.

Ændringen i driftsbevillingen førte til oprettelsen af ”Dansk Vindelektricitets Selskab – DVES – 1903, som havde til opgave ”at yde vejledning ved anlæg af elektricitetsværker væsentligt grundede på vindkraft samt gennem foredrag, skrifter og kursus at virke til oplysning om alle herhen hørende forhold”. Selskabet fik base på Forsøgsmøllen. Poul la Cour udgav ”Forsøgsmøllen III – IV” om vindelektricitetsværker og i 1904 begyndte selskabet at afholde 3-månederskurser for vindelektrikere på Forsøgsmøllen. Samme år ansatte DVES ingeniør Jacob Bjerre som konsulent. Hans arbejde var at rådgive i forbindelse med oprettelsen af landlige elektricitetsværker. I perioden 1904-1908 blev der opført 95 anlæg efter selskabets tegninger og råd. 32 af de 95 anlæg var baseret på vindkraft. Langsomt begyndte ideen at sprede sig og møllebyggere accepterede med tiden la Cours ”ideale” mølle. Størst betydning fik det nok, at møllebygger Niels Hansen, Lykkegaards Maskinfabrik, lagde sig tæt op af La Cours ”ideale” mølle.

Poul la Cour døde 1908 og blev på møllen efterfulgt af ingeniør J. Th. Arnfred, der senere blev højskolelærer og forstander på Askov Højskole.

Efter 1. Verdenskrig faldt interessen for vindkraft for igen at få en kort opblomstring under 2. Verdenskrig. Møllen brændte i 1929, og der blev i stedet opført en Lykkegaard mølle på bygning til fortsat el-produktion. I 1953 begyndte det at knibe for Forsøgsmøllen at følge med den stigende efterspørgsel på elektricitet, og i 1958 lukkede el-værket på Forsøgsmøllen. Askov Højskole havde i 1935 købt Forsøgsmøllen af staten, og skolen havde drevet el-værket. Efter lukningen blev møllen ikke vedligeholdt, og i 1968 blev Lykkegaard møllen taget ned. I 2000 solgte Askov Højskole Forsøgsmøllen til Poul la Cour Fonden, som har indrettet museum i bygningerne. Museet beskæftiger sig primært med Poul la Cour og hans virke på Forsøgsmøllen.

Begrundelse for udvælgelse af industrimindet:

Poul la Cours Forsøgsmølle bliver med rette omtalt som dansk vindenergis vugge og industrimindet er unikt i Danmark. I dag rummer bygningerne Poul la Cour museet, som primært belyser hans arbejde på Forsøgsmøllen med vindenergi. Bygningen er den oprindelige fra 1897 uden til- og

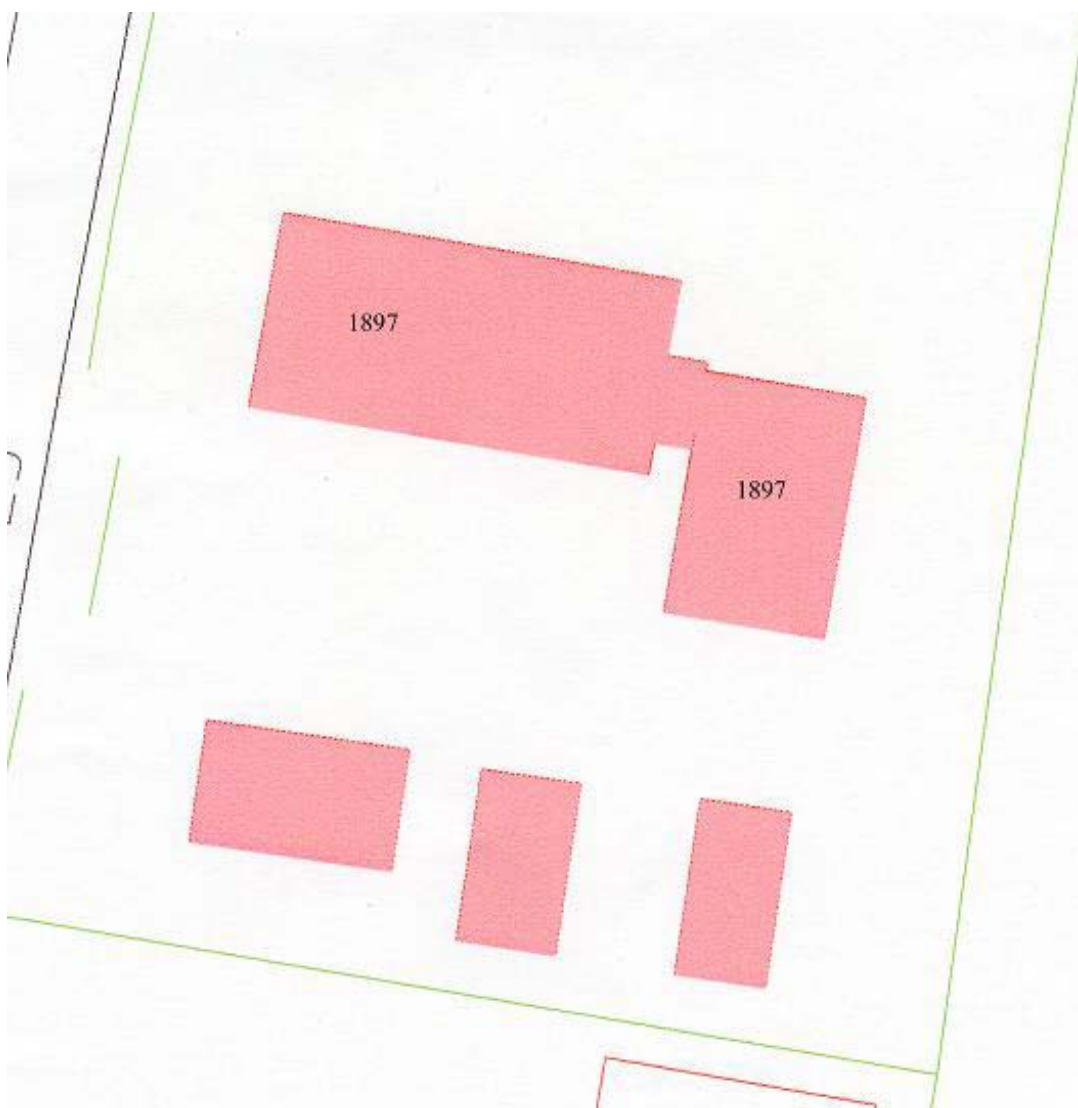
ombygninger, og i takt med museets indretning opnår den med tiden en stor autenticitet. Som historisk kilde til dansk vindenergis historie er den uden sidestykke. Museet og bygningen har tilsammen en stor oplevelses- og fortælleværdi. Her bliver historien om dansk vindenergis fødsel fortalt på en anskuelig måde. Eneste minus er den manglende vindmølle.

3. Bevaringstilstand/sårbarhed:

Forsøgsmøllen er i dag ejet af Poul la Cour Fonden og er takket været donationer gældfri. Den er på ingen måde truet og bliver løbende så vidt økonomien rækker vedligeholdt og istandsat.

Forsøgsmøllen er opført som bevaringsværdig i Kommuneplanen. Vejen Kommune har ladet udarbejde en bevarende lokalplan for Askov Højskole og de bygninger, der hører til i højskolemiljøet.

4. Oversigtsplan/ situationsplan med årstal:

5. Fotos og historiske fotos:

Poul la Cour fotograferet stående på marken vest for Forsøgsmøllen omkring 1905. Til højre i billedet ses møllen, som drev Askov Vandværk. Den mølle, der på Forsøgsmøllens grund leverede vand til Askov by, var den første forsøgsmølle, som pumpede fra en artesisk brønd. Den første forsøgsmølle blæste imidlertid ned i en julestorm i 1902, hvorefter Askov Vandværk blev etableret i nærheden – med egen mølle. Vindrosen på fotografiet – og klapsejleren ved siden af den – er senere møller.

Forsøgsmøllen fotograferet i 2004. Møllen brændte i 1929 og blev erstattet af en Lykkegaardmølle, som blev nedtaget i 1968. Forsøgsmøllen er nu uden mølle.

6. Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv mv.:

Forsøgsmøllens arkiv og tegningsmateriale befinder sig på Poul la Cour Museet.

Fra Askov Højskole har museet fået overdraget den ”antikke” del af skolens samling af fysikapparatur. Det er lykkedes at få rekonstrueret Poul la Cours vindtunnel og en kratostat, og der stiles mod retablering af Lykkegård-møllen.

Litteratur:

H. C. Hansen: Poul la Cour, grundtvigianer, opfinder og folkeoplyser, Askov Højskoles Forlag, 1985

H. C. Hansen: Forsøgsmøllen i Askov, Askov Højskoles Forlag, 1981

Povl-Otto Nissen: Poul la Cour og vindmøllerne, Polyteknisk Forlag, i serien Ideernes bagmænd, 2003.

Lydum Mølle

Af Mette Guldborg, Kulturmiljørådet i Ribe Amt

Navn	Lydum Mølle
Adresse	Åvej 21, Lydum, 6830 Nr. Nebel
Ejer	Foreningen Lydum Mølle
Etableringsår	1300-tallet som mølle, 1903 med lysanlæg, o. 1917 med turbine
Grundlægger	Møllen: Ribes Biskop 1300-tallet. Lysanlæg: Thue Hansen 1903. Turbine: Rasmus P. Jakobsen o. 1917.

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og bygmester/ingeniør/arkitekt samt den kontekst de indgår i:

Lydum Mølle er et vanddrevet elværk, som har leveret strøm til de omliggende sogne. Møllen har rødder tilbage til middelalderen og har fungeret som kornmølle langt op i 1900-tallet. I 1903 blev der indrettet elektricitetsanlæg på møllen, i første omgang til møllens eget brug, og anlæggets 42 lamper blev brugt til at oplyse mølle, butik, pakhus, stalde og beboelse. Dynamo blev installeret i den gamle møllebygning, og anlægget blev indviet ved ejeren Thue Hansens ældste datters bryllup den 5. november 1903. Installeringen af lysanlægget blev foretaget af en maskinist udlært i Askov, og anlægget var så enkelt, at det kunne betjenes af en møllersvend efter seks dages kursus på forsøgsmøllen i Askov. Der går således en direkte linie fra la Cours arbejde i Askov til indretningen af et elværk på Lydum Mølle.

Efter nogle ejerskifter blev møllen og dens elektricitetsværk i 1917 købt af Rasmus P. Jakobsen, som erstattede det gamle rygfaldshjul med en turbine og moderniserede stuehuset. Efter første verdenskrig udvidedes værkets forsyningsområde til at dække Lydum og Sønder Vium Sogne samt dele af Lunde Sogn, og produktionskapaciteten blev forøget ved indkøb af en glødehovedmotor. Siden kom en dieselmotor til, og igennem årene er både turbiner og motorer fornyet og udskiftet. Værket er blevet passet, vedligeholdt og holdt i drift af familien Jakobsen i gennem tre generationer. Da Ivan Jakobsen døde i efteråret 2002, ønskede hans søn, som viderefører familiens elinstallationsforretning, ikke at videreføre møllens elproduktion. En kreds af borgere i Lydum stiftede foreningen Lydum Mølle, som i foråret 2004 overtog møllen med det formål at sikre Lydum Mølle som omdrejningspunkt for historiefremstilling, kulturmiljø og naturoplevelser.

I dag består Lydum Mølle af stuehuset fra 1809, møllebygningen fra o. 1860 samt turbinehus og maskinhus fra o. 1920. Møllen deler gårdsplads med to andre bygninger, der tidligere var henholdsvis ægpakkeri og købmand, og hele anlægget har fungeret som en slags center i byen, hvilket stadig kan fornemmes.

2. Analyse af industrimindet:

Lydum Mølle er et typisk og meget velbevaret eksempel på de talrige vanddrevne elværker, der blev etableret i begyndelsen af 1900-tallet, særligt i Vestjylland

Lysanlægget blev installeret af en landelektriker udlært på Askov. Lydum Mølle rummer sammen med Karlsgårdeværket og Askov forsøgsmølle stor fortælleverdi om de bestræbelser for elektrificering af landdistrikterne, der udgik fra Askov.

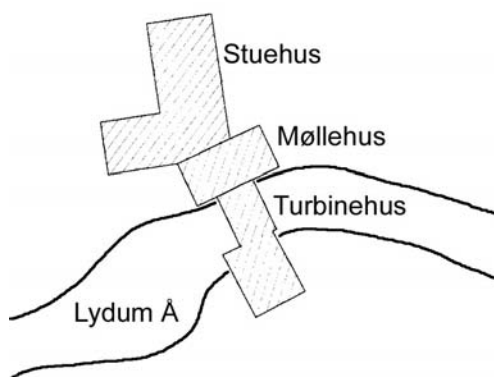
Begrundelse for udvælgelse af Lydum Mølle:

Møllen er repræsentativ for de små vanddrevne elværker, der blev etableret i landdistrikterne i begyndelsen af 1900-tallet og egnesspecifik idet det særligt var i Vestjylland, de etableredes. Den fysiske tilstand er god, og elværket er stadig funktionsdygtigt, omend en omlægning af åens vandføring kun muliggør drift til demonstrationsbrug. Den nuværende ejer er ved at etablere forskellige aktiviteter på stedet, bl.a. prøver man at skabe en kreds af interesserede til at demonstrere elproduktionen. Møllen har en høj grad af autenticitet, idet den samme familie har drevet den gennem tre generationer og familien driver stadig elinstallationsforretning bl.a. med base i et nærliggende hus. Samtidig har møllen rødder langt tilbage i tiden og har stor kildeværdi i de mange lag, der er i dens historie. Stiftelsen af foreningen Lydum Mølle viser, at møllen har en betydelig identitetsværdi i lokalsamfundet, og med de aktuelle planer vil den også få øget sin oplevelsesværdi og fortælleverdi. Med sine mange aspekter af vandkraftudnyttelse til forskellige formål, afledte erhverv som foderstofforretning og installationsforretning samt beliggenheden ved købmand og ægpakkeri repræsenterer stedet flere temaer (diversitet), og med afhængigheden af åen også sammenhæng til naturgrundlaget.

3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Elværket er velbevaret, og dets fremtid synes sikret, efter at det i foråret 2004 blev erhvervet af Foreningen Lydum Mølle.

4. Oversigtsplan/situationsplan:

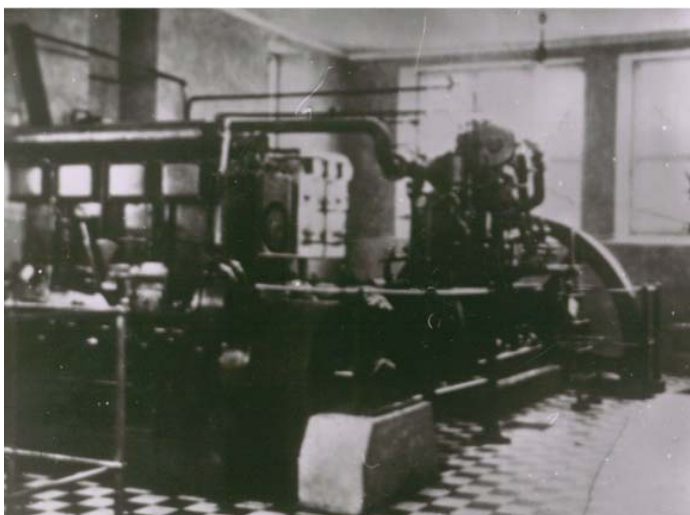
5. Fotos og historiske fotos:

Lydum Mølle - eksteriør 2003. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Ældre foto taget nedstrøms Lydum Mølle. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Ældre interiør med generator. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Lydum Mølle set fra syd med kirken ret fremme og møllen til højre. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Møllen set fra gårdspladsen med fra højre stuehuset, møllehuset og turbinehuset. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Turbinehus og møllehus. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Kontroltavlen. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

6. En oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Arkivalier

Erindringer af den maskinist udlært på Askov, der indrettede lyssystemet (Elmuseet)

Jakobsen, J.E.: Lydum Mølle. En lille historisk beretning. 1996 (fotokopi) (Skjern-Egvad Museum)

Maleri i privateje.

Litteratur

Evald Brønd: Erindringer om Lydum Mølle og dens beboere. *Fra Ribe Amt 2004*, 69-78.

Steen B. Bøcher: *Vandmøller og andre vandkraftudnyttelser i Ribe Amt*. Historisk Samfund for Ribe Amt, København 1944.

Mette Guldberg: Lydum Mølle - et vestjysk elværk. *Land og By 59*, september 2003, 21-23.

H.K. Kristensen, H.K.: *Nørre Nebel og Lydum Sogne*. Nr. Nebel 1958.

Vanddrevne elværker. Danmark 1890-1940. Temagennemgang 2000. Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet 2000.

Karlsgårdeværket

Af Mette Guldborg, Kulturmiljørådet i Ribe Amt

Navn	Karlsgårde Vandkraft A/S
Adresse	Karlsgårde Søvej 64-72 6800 Varde
Ejer	Sydvest Energi
Etableringsår	1919-21, udvidet i 1940-45.
Grundlægger	Esbjerg kommune og SAEF.

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og bygmester/ingeniør/arkitekt samt den kontekst de indgår i:

Karlsgårdeværket er et vanddrevet højspændingsværk opført 1919-1921 i et fællesskab mellem SAEF (Sydvestjysk Andels Elektricitetsforsyning) og Esbjerg elektricitetsværk. Ingeniør var Ulrik Pedersen. Gennem en ca. 7 km lang, gravet kanal ledes vandet fra Holme å hen til den opstemmede Karlsgårde sø, der blev anlagt i forbindelse med opførelsen af værket, hvorved der skabtes et fald på 10 meter. Værket havde ved indvielsen to francisturbiner på hver 500 hestekræfter og en gennemsnitlig årsproduktion på 1,2 kilowattimer. I forbindelse med anden verdenskrig blev værket udbygget, idet man gravede endnu en kanal på 10 meter, der førte vandet fra Varde å gennem værket, der udstyredes med yderligere en kaplan-turbine på 1500 hestekræfter. Efter denne udvidelse var Karlsgårde landets næststørste vanddrevne elværk med en gennemsnitlig årsproduktion på 5 millioner kilowattimer, kun overgået af Gudenåcentralen. Anlægget omfatter i dag værket med tre turbiner, der stadig er i brug, dæmning, sø på 108 ha., fisketrappe opført i forbindelse med udvidelsen 1940-45, Holme å kanalen ca. 7 km lang, gravet i forbindelse med opførelsen af værket og Ansager Kanalen, ca 10 km lang, gravet i forbindelse med udvidelsen.

2. Analyse af industrimindet:

Karlsgårdeværket er et resultat af en række samfundsmæssige faktorer i det tidlige 1900-tal:

1) Bestræbelserne for at opnå en dækkende elektrificering af landdistrikterne

I de første årtier af 1900-tallet blev der oprettet mange små jævnstrømsværker i de mindre byer på landet, men de kunne kun forsyne et begrænset opland, da jævnstrøm ikke som vekselstrøm kan transmitteres over større afstande. Derfor var opførelsen af vekselstrømsværket Karlsgårde en meget vigtig faktor i udviklingen af de mere tyndt befolkede landdistrikter, der ellers risikerede at blive hægtet af udviklingen. En af de varme fortalere for at sikre elforsyningen i landdistrikterne var J. Th. Arnfred på Askov højskole.

2) Forsyningsvanskelighederne i forbindelse med første verdenskrig, der gjorde det aktuelt at rette blikket mod indenlandske energikilder

Udnyttelsen af vandkraft til bl.a. kornmølle drift har man kendt i Danmark siden middelalderen. Det var imidlertid først i forbindelse med første verdenskrig, hvor man havde svært ved at skaffe sig

udenlandsk brændstof, at vandkraften blev udviklet til brug for elektricitetsforsyning i større stil. Karlsgårdeværket er en fin repræsentant for, hvad der kom ud af dette udviklingsarbejde.

3) Arbejdsløsheden, der sikrede rigelig arbejdskraft til det arbejdskrævende byggeri.

Holme å kanalen er for en stor dels vedkommende gravet ved håndkraft som beskæftigelsesarbejde for at afhjælpe arbejdsløsheden. Kanalen står således som et monument over det enorme fysiske slid, der tidligere var knyttet til så store anlægsarbejder.

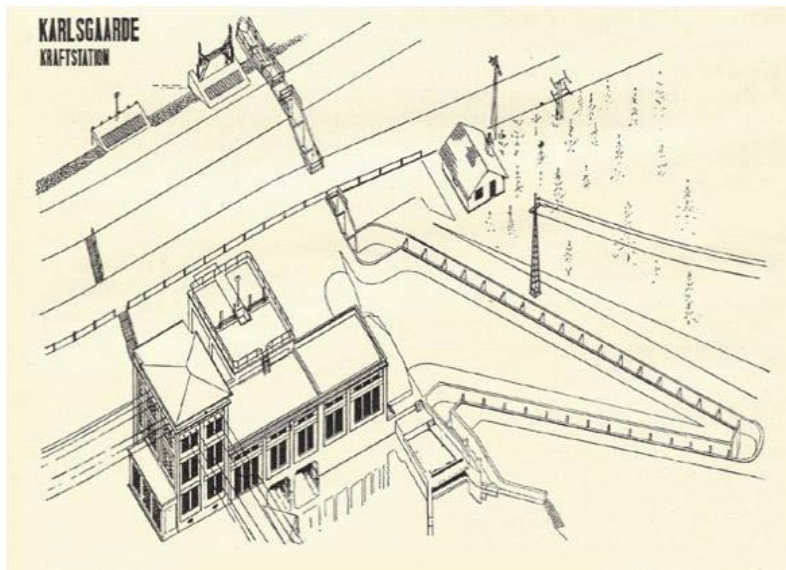
Begrundelse for udvælgelse af Karlsgårdeværket:

Værket er repræsentant for de større vandkraftværker der blev opført i begyndelsen af 1900-tallet, men som det eneste af disse værker er det udvidet i 1940'erne. Bevaringstilstanden for selve værket er god, bygningerne er fredet, og værket producerer stadig el. De tilhørende kanalanlæg er udpeget som bevaringsværdigt kulturmiljø, men Ansager kanalen er under pres på grund af ønsket om at tilbagelægge Varde å i sit gamle løb. Værket rummer stor autenticitet, idet det stadig har sin oprindelige funktion. For mange mennesker på egnen har værket stor identitetsværdi, ligesom mindet om det enorme arbejde, der lå i at grave kanalerne, stadig lever. Oplevelsesværdien er stor, da den til værket opstemmede sø og de tilhørende kanaler giver basis for et rigt friluftsliv, og værkets fortællerværdi er fremmet ved, at der er indrettet en udstilling om værket i værkets fordelingstårn. Værket er et homogent miljø præget af værket og dets funktion, og samspillet med naturgrundlaget er tydelig, idet værket både afhænger af naturen og omformer den.

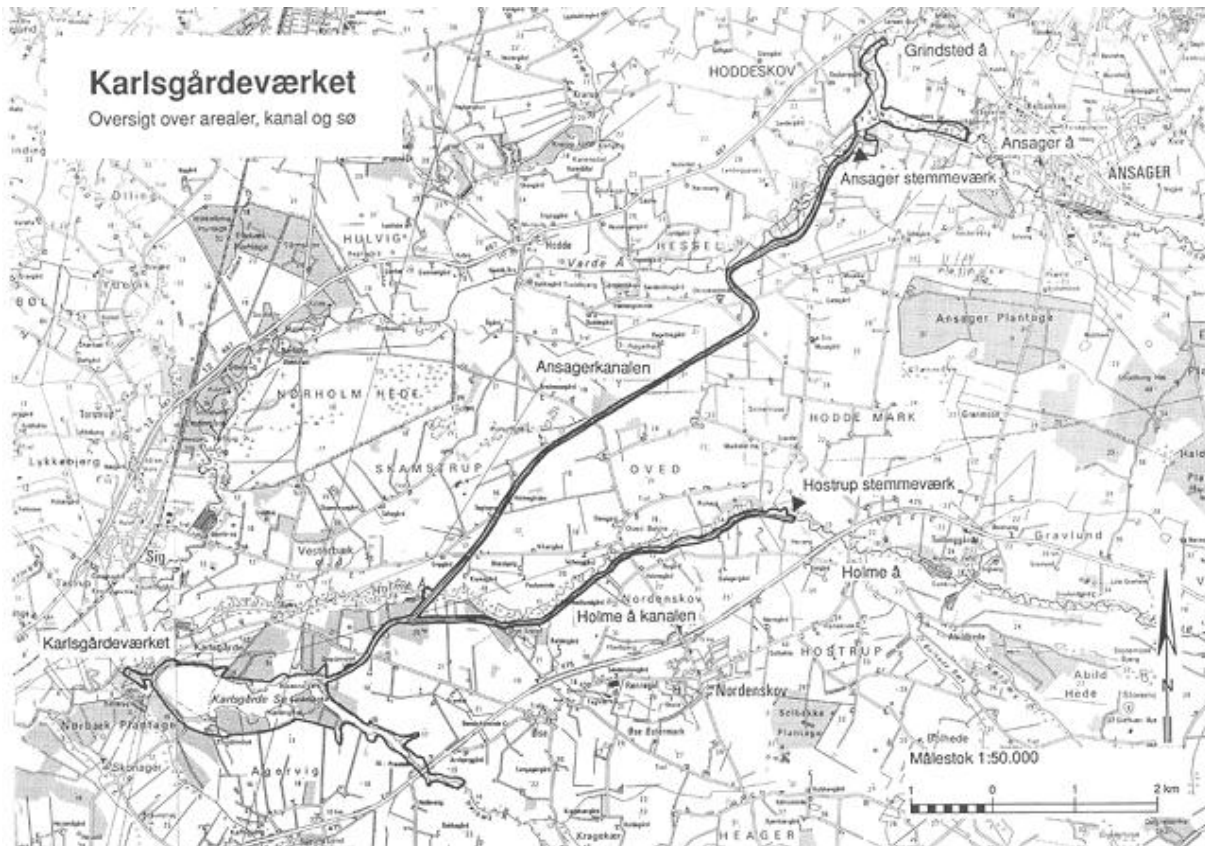
3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Karlsgårdeværket er ejet af Sydvestenergi og producerer stadig el. Karlsgårdeværket og den hesteskoformede dæmning, som opstemmer Karlsgårde Sø, blev fredet i 2001. Dertil kommer, at hele anlægget med stemmeværk, sø og kanaler i Ribe Amts nugældende regionplan vedtaget 2003 er udpeget som bevaringsværdigt kulturmiljø, der i sin helhed bør bevares som et monument over amtets elektrificering. Helheden er truet af planene om at genoprette Varde å og dermed tørlægge dele af kanalerne. Der er indrettet udstilling i det gamle fordelingstårn.

4. Oversigtsplan/situationsplan

Tegning af Karlsgårdeværket efter udvidelsen i 1940'erne. Øverst søen, fra venstre sluse til turbinerne fra 1920, derefter slusen fra 1940'erne og til højre derfor fisketrappen. Nederst selve kraftværket med fraløbskanalen. Bygningen til venstre og midterpartiet opført 1920, derefter den kvadratiske tilbygning fra 1945 med generator. Efter S.A.E.F. 1918-1943. Varde 1943, s. 33 og Sonne 1981-83, s. 175.

Karlsgårdeværket med tilhørende sø, kanaler og stemmeværk. Fra *Karlsgårdeværket - en bæredygtig fremtid* 1993, bilagsdel.

5. Fotos og historiske fotos:

Værket med den hesteskoformede dæmning set fra luften. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Manøvrerummet i den ældre del af værket. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Karlsgårdeværket set fra vest efter udvidelsen i 1940'erne. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

Fra maskinhallen. I forgrunden de to Titangeneratorer fra 1920, i baggrunden manøvrerummet. Fra Fiskeri- og Søfartsmuseets arkiv.

6. En oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Arkivalier m.m.

Diverse arkivalier på Thorstrup Sognearkiv

Grindsted Lokalhistoriske Arkiv Reg. nr: 473 (565-01): "Karlsgaard elektricitetsselskab"

Diverse affotograferinger på Fiskeri- og Søfartsmuseet.

Diverse materiale i privateje.

Litteratur:

Arnfred, J.Th: Da elektroteknikken kom til Vestjylland. I: *Fra Ribe Amt* 1973. 179-192.

Mette Guldborg: "Hvide kul" i Danmark. - Karlsgårde vandkraftværk og Informationscenter. *Mark og Montre* 1991, s. 34-40.

Karlsgårdeværket - en bæredygtig fremtid? 1 bind + bilag. Esbjerg Kommune og Ribe Amts arbejdsgruppe vedrørende Karlsgårdeværket. November 1993.

S.A.E.F. 1918-1943. Varde 1943.

Hjalmar Sonne: Karlsgårdeværkets udvidelse 1941-45 - et energi- og arbejdsløshedsprojekt. I: *Fra Ribe Amt* 1981-83. 155-176

Vanddrevne elværker. Danmark 1890-1940. Temagennemgang 2000. Skov- og Naturstyrelsen, Miljø- og Energiministeriet 2000.

2. Tema: Mejerier

Hjedding Andelsmejeri

Af Charlotte West, Ølgod Museum

Navn	Mejerimuseet Hjedding Andelsmejeri.
Adresse	Hjeddingvej 2, 6870 Ølgod, Øster Horne Herred.
Ejer	Mejeriforeningen.
Etableringsår	1882
Grundlægger	Lokale gårdejere.

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og bygmester/ingeniør/arkitekt samt den kontekst de indgår i:

Hjedding Andelsmejeri er Danmarks første andelsmejeri. Selve mejeribygningen, som står tilbage i dag, er opført i 1882. Der er tale om en rød murstensbygning på omkring 90 kvadratmeter. Bygningen er indrettet med tre rum: 1) Mejeristens værelse på 13.5 kvadratmeter, 2) selve mejerisalen med indvejning, skumning, smørkærning og ostefremstilling, 58 kvadratmeter. Her står også dampmaskine og varmtvandskar samt vandpumpe. 3) Køle- og ælterum, 18 kvadratmeter. Uudnyttet loft. Indgang til mejeriet på østsiden ud mod vejen. Desuden oprindelig udgang mod vest. Tilbygningerne blev i sin placeret sydvest for mejeriet.

Allerede i 1884 var mejeriets kapacitet blevet for lille. Derfor udvidede man den eksisterende bygning samtidig med, at man opførte en tværfløj. Det er ikke oplyst, hvor mange kvadratmeter denne udvidelse udgjorde. Udvidelsen betød, at mejeristens bolig blev større, og at bl.a. dampmaskinen kom ud af selve produktionsrummet.

Der blevet foretaget udvidelser flere gange også i løbet af 1890'erne. Der blev bygget ishus, ostelager og lokaler til liggende dampmaskine og -kedel. Også beboelsen blev udvidet, således at der blev plads til en mejeribestyrer med familie.

Gulvet i mejeriet bestod ved opførelsen - ligesom i dag - af fliser, hvilket viste sig at udgøre en sundhedsrisiko, da fliserne ifølge den første mejeribestyrer J. Stilling-Andersen ikke var vandtætte. Spildt mælk trængte ned i fliserne og udviklede bakterier, som fremkaldte en tyfus-epidemi - med et enkelt dødsfald til følge.

I mejeristens værelse er trægulv og kakkelovn.

Alle tilbygninger og nybygninger er revet ned. Tilbage står den oprindelige bygning fra 1882.

I det bevarede materiale er det ikke lykkedes at finde oplysninger om ingeniør og arkitekt. Om selve opførelsen af mejeriet vides ikke så meget, da man først har startet en forhandlingsprotokol i 1884, altså to år efter den stiftende generalforsamling og mejeriets start. Desuden er de første par års regnskaber meget mangelfulde. Dog oplyses det, at det straks efter den stiftende generalforsamling - på det første bestyrelsesmøde - blev vedtaget, at mejeriet skulle ligge i Hjedding på det af gdr. Gravers Madsen tilbudte stykke jord.

Niels Kristensen, fra gården Pedersborg tæt på mejeriet, valgtes som formand og skulle føre dagligt tilsyn med byggeriet, og han blev også pålagt at være behjælpelig ved monteringen af maskineriet i mejeribygningen.

Det var mejeriets første bestyrer, J. Stilling-Andersen, der i København foretog indkøb af maskiner til mejeriet.

Da mejeriet stod færdigt i 1882 havde det, med maskiner, kostet 8.200 kr. Byggeriet blev finansieret af Varde Bank. I vedtægterne stod, at deltagerne skulle hæfte solidarisk for det optagne lån, men banken syntes ikke at have accepteret dette princip, så lånet blev ydet mod bestyrelsesmedlemmernes kaution.

Mejeriet ligger relativt ensomt mellem de gårde, der leverede mælken. Afstanden til gårdene skulle passe med, at en mælkekusk med hestevogn kunne nå tur/retur ture fra leverandør til mejeri to gange dagligt.

2. Analyse af industrimindet:

Hjedding Andelsmejeri startede sin virksomhed den 10. juni 1882 som Danmarks første Andelsmejeri.

Med oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri i 1882 slog andelsbevægelsen for alvor rødder i Danmark.

Mejeriet i Hjedding fik betydning for hele landet, da der godt 10 år efter oprettelsen af Hjedding var etableret omkring 1000 andelsmejerier i hele landet. I 1930'erne nåede antallet op på omkring 1400. I dag (2002) er der 84 mejerier i Danmark, hvoraf 34 ejes af Arla Foods - ud over disse 34 er der yderligere 13 mejerier, der drives på andelsbasis. Dette giver i alt 47 andelsmejerier. 97% af al mælk leveres til andelsmejerierne. (Oplysninger fra Mejeriforeningens hjemmeside august 2002).

Mejerimuseet Hjedding Andelsmejeri har en stor formidlingsværdi, som arnested for andelsbevægelsens opkomst og udvikling i Danmark. Tilbagemeldinger viser, at folk føler historiens vingesus ved at stå lige nøjagtig det sted, hvor det hele begyndte.

Baggrunden for oprettelsen af Danmarks første andelsmejeri

Et sammentræf af forskellige faktorer gjorde det muligt at oprette et andelsmejeri på denne tid på dette sted - ikke prioriteret rækkefølge:

Landbrugsomlægning.

Ønsket om bedre smør/højere priser.

Folkeoplysning og lokale, idealistiske personer.

Andelsbevægelsestanken.

Den vestjyske længdebane.

Opfindelsen af Maglekildecentrifugen.

Landbrugsomlægning og bedre smørpriser

I 1870'erne skete der en landbrugsomlægning i Danmark. Markedet blev oversvømmet med billigt korn fra Amerika, og herhjemme begyndte man i stedet at satse på den animalske produktion.

Med adgang til øget mælkeproduktion var det vigtigt at kunne producere bedre smør og opnå højere priser, end det tidligere havde været tilfældet. Det smør, der blev produceret på de vestjyske gårde, havde et meget dårligt ry og kunne slet ikke oppebære de samme priser som smør fra herregårdsmejerierne, hvor man fx brugte at nedkøle mælken, mens den trak fløde.

De dårlige jorde i Vestjylland var ikke velegnede til kornavl, men de gode enge egnede sig derimod til kvægavl. Den spredte bebyggelse og manglen på større landbrug i området havde, sammen med egnens isolation i forhold til afsætnings- og kommunikationsmuligheder, betydet en særegen udvikling for området.

Kvægavl og svineavl havde domineret i forhold til korndyrkning, men mælkeproduktionen havde man ikke lagt stor vægt på. Derimod eksporterede man levende kvæg over grænsen sydpå. Smørproduktionen foregik på de enkelte gårde med et meget dårligt resultat til følge. Smørrets kvalitet var ringe, og bønderne kunne ikke opnå en ordentlig pris. I 1881 indførte man i Tyskland importforbud af levende kvæg. Dette gav herhjemme anledning til overvejelser om udnyttelse af mælken og en forbedret smørkvalitet.

Folkeoplysning og idealisme

Efter 1864 med tabet af Sønderjylland vandt Grundtvigs tanker fra 1850'erne om folkeoplysning og folkehøjskoler for alvor frem.

Højskolerne blev populære - også på denne egn, hvor man oprettede en højskole i Vestkær tæt på Hjedding. De unge søgte oplysning og uddannelse. Således også Jacob Stilling-Andersen, der var søn af den på egnen kendte folketings- og landstingspolitiker Jens Mathias Bollerup Andersen (1822 - 1868) fra Gammelgård nær Hjedding. Denne var en stor idealist, og sønnen blev en af foregangsmændene for mejeriet - sammen med Niels Hansen Uhd og Niels Kristensen fra gården "Pedersborg".

Stilling-Andersen blev den første mejeribestyrer af Hjedding Andelsmejeri. Han havde gennemgået en ni måneders uddannelse på Tune Landbrugsskole i 1890 og arbejdede derefter på mejeriet i Tune. Her erfarede han, at bønderne fra de små gårde ikke fik det udbytte for deres mælk som bønderne fra de større gårde.

Niels Hansen Uhd, som udformede Hjedding Andelsmejeris første vedtægter, var en førende skikkelse i sognets faglige og økonomiske sammenslutninger. Ud over sit engagement i Hjedding var han bl.a. medstifter og leder af Ølgod Spare- og Lånekasse samt medstifter af og formand for Ølgod Aktieplantage, Øster Herreds Landboforening og Øster Herreds Tyendespareforening

Andelsbevægelsen

Den øgede adgang til viden betød en øget viden om omverdenen og herunder også om den andelsbevægelse, som var startet i England i 1840'erne, og som havde sat sig sine første spor herhjemme i form af oprettelse af enkelte brugsforeninger i 1860'erne.

Andelsbevægelsens principper kunne løse de problemer, som Stilling-Andersen havde oplevet på Tune Mejeri.

I vedtægterne for Hjedding fremgår det, at udbyttet ved salg af smør og ost skulle fordeles mellem andelshaverne i forhold til den mælkemængde hver enkelt leverede. Beslutninger på generalforsamlingerne skulle afgøres ved simpelt flertal. Hver bonde én stemme uanset antal køer.

Den vestjyske længdebane

Med anlæggelsen af den Vestjyske længdebane, som kom til Ølgod i 1875, ændredes infrastrukturen i Danmark, og det blev meget nemmere at transportere varer til og fra Vestjylland - og videre ud i verden, hvilket også gav større afsætningsmulighed for mejeriprodukterne fra Hjedding.

Maglekildecentrifugen

Teknologisk set var det opfindelsen af Maglekildecentrifugen i 1879, der muliggjorde en mere effektiv og kvalitetsforbedret smørproduktion. Maglekildecentrifugen kunne skille 275 kg mælk i timen, og sammen med den nedkøling af fløden, som man nu fik mulighed for, betød det en forbedring af smørret, som sikrede landmændene en smørpris, der var på højde med prisen på herregårdssmørret.

Hjedding Andelsmejeri fungerede efter andelsprincippet

I vedtægternes §1 står, at andelshaverne forpligtede sig til at levere al den mælk, deres besætning gav, til mejeriet. Dog med undtagelse af den mælk der indgik i husholdningens eget forbrug. I mejeriet skulle tilberedes smør og ost af den samlede mælk. Udbyttet ved salg skulle fordeles mellem andelshaverne i forhold til den mælkemængde, enhver havde leveret. Dog skulle driftsomkostningerne først fratrækkes. Udbyttet ved salg af smør skulle deles en gang hver måned, mens indkomsten for ost kun skulle deles en gang om året. Hver dag skulle der tilbageleveres så meget kærnemælk, skummetmælk og valle, som hver enkelt kunne tilkomme i forhold til den leverede mælkemængde.

Mejeriets anliggende blev varetaget af en bestyrelse på fem medlemmer, der skulle vælges for to år ad gangen på den ordinære generalforsamling ved "simpel stemmeflerhed". Ved beslutninger vedrørende driften gjaldt, at hver andelshaver havde én stemme uanset antal køer. Dog ved forslag til mejeriets ophævelse gjaldt, at andelshaverne var stemmeberettigede i forhold til antal køer. Altså i dette ene tilfælde 1 stemme for hver ko.

Mejeriet startede med en tilslutning på 400 køer. Heraf blev mælken fra omkring 100 køer solgt til Stilling-Andersen af skeptiske bønder. Stilling-Andersen indgik med denne mælk som andelshaver i mejeriet. De skeptiske røster forstummede hurtigt, og de landmænd, som i starten havde solgt til Stilling-Andersen, blev hurtigt optaget som andelshavere.

Hver gård blev på mejeriet nøje noteret for den indvejede mælk. I starten var det vægten, der blev noteret, men nogle år senere gik man over til at måle fedtprocenten, og denne blev herefter beregningsgrundlag for afregningen med leverandørerne.

Fordelene ved at levere mælken til mejeriet i Hjedding frem for at lave smørret derhjemme var, at fløden kunne opbevares køligt og behandles samme dag, den blev indleveret. Ved smørproduktionen derhjemme stod mælken ofte i flere dage for at trække fløde. På mejeriet kunne Maglekildecentrifugen skumme 275 kg mælk i timen. Desuden kunne centrifugen skille evt. skidt fra mælken.

Ved oprettelsen af andelsmejerierne overgik produktionen af smør gradvist til at være mandearbejde. Hidtil havde arbejdet ved håndkærnerne på gårdene været udført af kvinder. Andelsmejeriet i Hjedding blev bestyret af en mandlig mejerist dog med både mandlige og kvindelige mejerister og mejersker som ansatte.

Mælkekusken

Hver dag i sommermånederne skulle mælkekusken køre to gange dagligt til mejeriet. I de øvrige måneder kun én gang.

Begrundelse for udvælgelse af Hjedding Andelsmejeri

Hjedding Andelsmejeri, der er grundlagt i 1882, er helt unikt som Danmarks første andelsmejeri. Samtidig fik det en enestående national betydning. Vedtægterne for Hjedding Andelsmejeri kom til at danne grundlag for de 1400 andelsmejerier, der voksede frem indtil midten af 1930'erne. Hjedding er således også repræsentativt for de mange andelsmejerier samt for den tidsepoke, hvor andelsbevægelsen for alvor slog rod i Danmark - med afsæt i Hjedding Andelsmejeri.

De lokale bønder, der i 1880'erne grundlagde og drev Hjedding Andelsmejeri, forstod at se fremad og udnytte den helt specielle naturbaggrund, som den vestjyske natur giver. Samtidig forstod de at se mulighederne i den teknologiske, ideologiske og politiske udvikling, og ikke mindst forstod de at sætte en helt unik udvikling i gang ud fra disse givne præmisser.

Mejeriet har historisk kildeværdi som det første andelsmejeri i Danmark. Mejeriet er bevaret på den oprindelige matrikel og indrettet så tæt på den oprindelige indretning, som det har været muligt. At mejeriet fortsat ligger på den oprindelige lokalitet mellem de gårde, som i sin tid var med til at grundlægge det historisk interessante mejeri giver en særlig oplevelse af historiens vingesus dels for den lokale befolkning og dels for besøgende fra andre egne af landet. Formidlings- og oplevelsesværdien er unik på arnestedet for andelsbevægelsens fremkomst og udvikling i Danmark.

Lokalt er mejeriet identitetsskabende og med til at indgive den lokale befolkning en følelse af stolthed over, at det var fremsynede bønder fra netop dette område, som formåede at skabe et så væsentligt stykke Danmarkshistorie. Derfor har mejeriet i dag national betydning som industriminde.

Mejerimuseet tiltrækker besøgende fra hele landet - og fra udlandet. Desuden besøges mejerimuseet af forskellige relevante uddannelsesinstitutioner.

3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Den gamle mejeribygning er ikke umiddelbart truet.

Den oprindelige mejeribygning fra 1882 er i dag mejerimuseum og ejes af Mejeriforeningen, mens Ølgod Museum står for den daglige drift. Mejerimuseet er ikke et arbejdende museum.

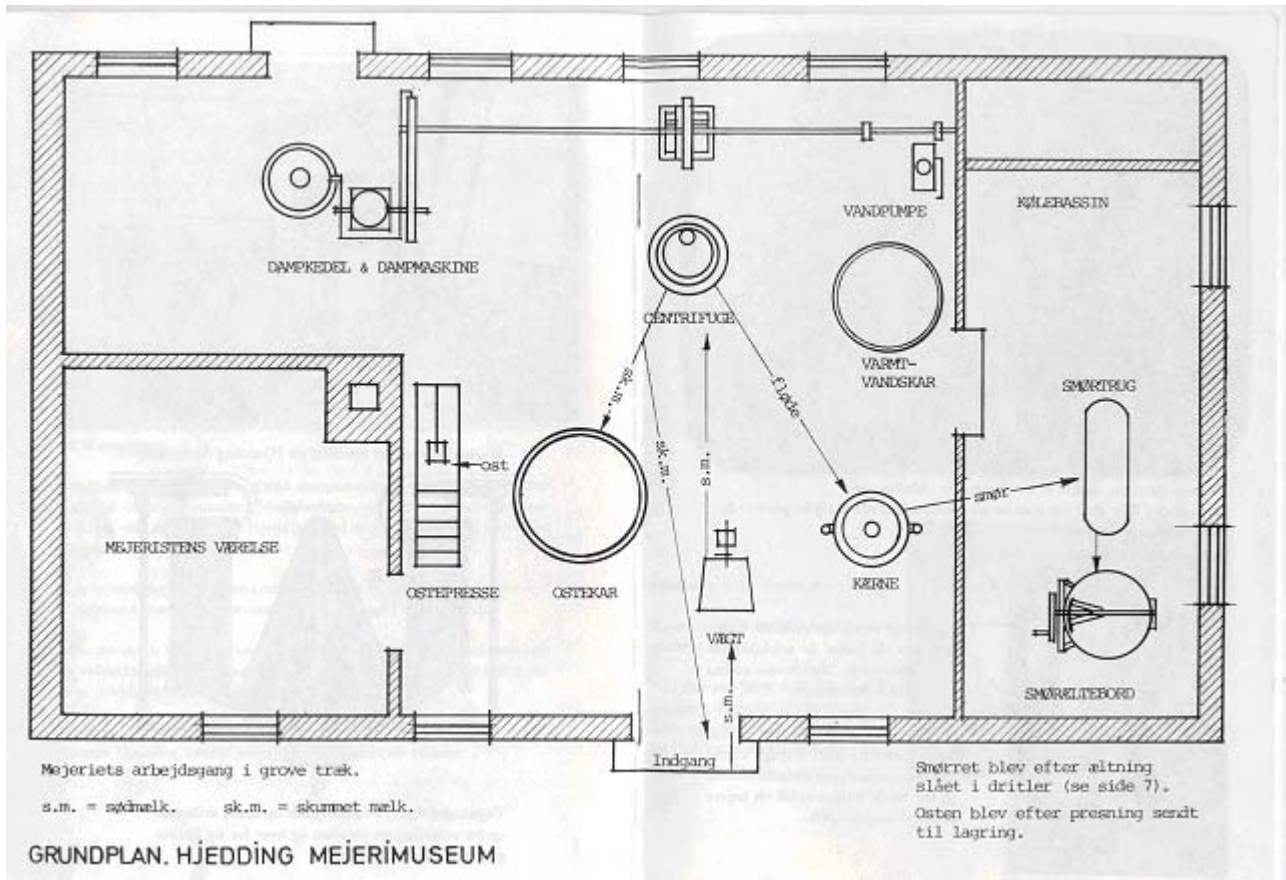
Mejeriforeningen opførte i 2001 en træbygning med et overdækket areal med plads til borde, bænke og plancheudstilling. Desuden toilet og redskabsskur. Plancheudstillingen vil være tilgængelig hele året rundt - uanset museets åbningstider.

De tilbygninger og de udvidelser af den oprindelige bygning, der blev foretaget fra 1884 og op gennem 1890'erne, er i dag nedrevet.

Fra 1905, da mejeriet flyttede til Ølgod, og frem til 1941 anvendtes det gamle mejeri som beboelse. Bygningen blev i 1941 solgt til nedrivning, men mejeriets bestyrelse tog kontakt til De Danske Mejeriers Fællesorganisation for at få bygningen reddet, og i 1948 blev mejerimuseet indviet. Maglekildecentrifugen i mejerimuseet er delvis original. Den ydre, oprindelige jernramme til centrifugen blev fundet på en gård i nærheden - hos Julius Pontoppidan - og sendt ind til fabrikken, der byggede centrifugen op til sit oprindelige udseende.

Det moderne mejeri, der blev opført i Ølgod i 1905, blev revet ned i 1998.

4. Oversigtsplan/situationsplan:

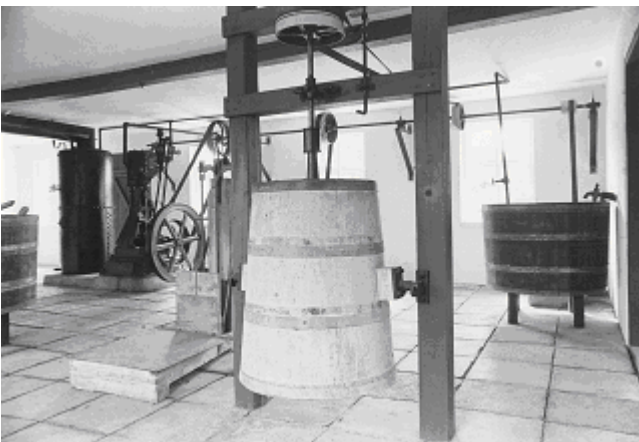
5. Fotos og historiske fotos:

Hjedding Mejeri, mejerimuseum fra år 1948, foto Ølgod Museum, 2002.

Hjedding Mejeri, 1890. Fotograf ukendt. Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv.

Hjedding Mejeri, interiør, 2002. Smørkærne. Fotograf ukendt. Ølgod-Strellev Lokalhistoriske Arkiv.

Hjedding Mejeri, interiør, 2002. Maglekildecentrifuge. Foto: Ølgod Museum.

Hjedding Mejeri, 2002. Dampmaskine. Foto: Ølgod Museum.

Hjedding Mejeri, interiør. 2002. Smøræltebord. Foto: Ølgod Museum.

6. En oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Liste over inventar i Mejerimuseet Hjedding Andelsmejeri: Se grundplan med de indtegnede maskiner og kar.

Tidligere mejeribestyrer Hans Linding, Hjedding Andelsmejeri, har (årstal ukendt) nedskrevet nogle oplysninger vedrørende starten af Hjedding Andelsmejeri og mejerimuseets start. Hans Linding var mejeribestyrer på Hjedding Andelsmejeri i 1934-62.

Mejerimuseet blev indviet i 1948. Oplysninger om de nedenfor angivne maskiner gælder de, der står i mejerimuseet og altså ikke de oprindelige maskiner. Der findes også enkelte oplysninger om de oprindelige maskiner.

Dampkedel og dampmaskine:

Dampkedlen blev fremstillet af Mejeriernes Maskinfabrik i Kolding engang sidst i 1940'erne til brug i museet.

Selve dampmaskinen blev hentet fra et lille mejeri på Sjælland (ikke nærmere angivet). Den har fire hestekræfter, som den oprindelige dampmaskine.

Maglekildecentrifugen:

Den ydre, oprindelige jernramme til centrifugen blev fundet på en gård i nærheden - hos Julius Pontoppidan - og sendt ind til fabrikken, der byggede centrifugen op til sit oprindelige udseende.

Vægten:

Blev fundet på samme gård som rammen til centrifugen.

Smørkærne:

Kærnen blev hentet fra Dalum Landbrugsmuseum.

Æltebordet:

Blev hentet fra Dalum Landbrugsmuseum.

Ostekar og varmtvandskar:

Ølgod Museum har ikke fundet dokumentation for det følgende, men har ladet sig fortælle, at de to store bødkerkar er nyfremstillede til mejerimuseets åbning i 1948.

Vandpumpe, ostepresse og smørtrug:

Disse har Ølgod Museum ingen oplysninger om.

Kilder:

Andersen, J. Stilling: Minder fra Hjedding Andelsmejeris første tid. I: *Hjedding Andelsmejeri 1882-1905*. Red.: Søren Manøe. Udg.: Ølgod Museum. 1987.

Andersen, J. Stilling: Det første Andelsmejeris tilblivelse - et tilbageblik. Særtryk af *Vort Landbrug*. København 1932.

Bjørn, Claus, m.fl.: *Dansk Mejeribrug 1882 - 2000*. Redigeret af Claus Bjørn. Udgiver: De Danske Mejeriers Fællesorganisation. 1982.

Bjørn, Claus: *Andelssamarbejdet i Danmark*. Udg.: Andelsudvalget. 1986.

Christensen, Peder: *Andelsmejeriet Hjeddings oprindelse*. Optegnet 1922.

Jensen, Ejvind Busk: *Hjedding Mejerimuseum*. 1989.

Jensen, Ejvind Busk: *Mejerimuseet Hjedding og glimt af mejeibrugets udvikling*.

Kristensen, Niels: Oprettelsen af Hjedding Andelsmejeri (skrevet 1901). I: *Hjedding Andelsmejeri 1882-1905*. Red.: Søren Manøe. Udg.: Ølgod Museum. 1987.

Linding, Hans og Olesen, Tage: *Et Århundrede i andelssagens tjeneste - Hjedding Andelsmejeri 1882 -10. juni - 1982*. Udg.: Ølgod Sparekasse. 1982.

Linding, Hans: *Fra hyrdedreng til mejeribestyrer - En Ølgoddreng fortæller*. 1987.

Linding, Hans: Uddrag af forhandlingsprotokollen for Hjedding. I: *Hjedding Andelsmejeri 1882-1905*. Red.: Søren Manøe. Udg.: Ølgod Museum. 1987.

Manøe, Søren: Landbrugsomlægningen. I: *Hjedding Andelsmejeri 1882-1905*. Red.: Søren Manøe. Udg.: Ølgod Museum. 1987.

Müntzberg Frank: *Forudsætninger for andelsbevægelsens opkomst - Hjedding Andelsmejeri*. 1980.

Uhre, Rudolf: Om Jens Mathias Bollerup Andersen og hans søn Jacob Stilling Andersen. I: *Ølgod Museums Årbog*. 1998.

Arkivalier mm.

Vedtægter for Hjedding Andelsmejeri 1882. I: *Mælketidende*. 1902

Diverse avisartikler, og beskrivelser af mejeriets start og mejerimuseets åbning den 24. september 1948. Samlet i et hæfte.

Notater om Hjedding Adelsmejeris opståen, drift og om persongalleriet omkring mejeriet. udfærdiget af Tage Olesen og tidligere mejeribestyrer Hans Linding.

Protokol for Mejerimuseet Hjedding første Andelsmejeri. Fotos, avisartikler og håndskrevne noter vedr. mejeriets start. Samlet af tidligere mejeribestyrer Hans Linding.

Film lavet i 1954. Om historien bag Hjedding Andelsmejeris start og mejeriets og andelsbevægelsens udvikling. Mejeriet er på filmen i brug. Filmen bruges i dag i formidlingen af mejerimuseet.

Derudover avisartikler og sammendrag af mejeriets historie fortalt i diverse jubilæumshæfter mm.

Brørup og Omegns Andelsmejeri

Af Linda Klitmøller, Museet på Sønderkov

Navn	Brørup og Omegns Andelsmejeri
Adresse	Ladelundvej 37, Brørup, Brørup Sogn, Malt Herred
Ejer	Arla
Etableringsår	1952
Grundlægger	Brørup Sogns A/M, Maltbæk A/M og Mejeriet på Ladelund Landbrugsskole

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og bygmester/ingeniør/ arkitekt samt den kontekst de indgår i:

Mejeriet fra 1952, arkitekt: A. Popp Andersen, Christiansfeld, maskinanlæg og indretning: De danske Mejeriers Maskinfabrik, Kolding. Mejeriet bestod af to bygninger: mejeribygningen med lejlighed til bogholder og værelser til mejerister på første sal samt bestyrerboligen. Mejeriet er opført i røde sten.

Ostelager fra 1974, tilbygning til det eksisterende ostelager, arkitekt: Mejeriernes Arkitektkontor, Århus.

Terminalbygning fra 1980: arkitekt: Larsen & Nielsen, Jysk Byggeindustri, Vejle.

Tankvognsværksted fra 1982.

Saltningsrum fra 1986.

Kontekst: Stationsby, andelsby (mejeri, DGL, Landbogården, husdyrauktionen)

2. Analyse af industrimindet:

Brørup og Omegns Andelsmejeri blev stiftet i 1948. Bag oprettelsen stod Brørup Sogns Andelsmejeri, Maltbæk Andelsmejeri og Mejeriet på Ladelund Landbrugsskole. Til trods for enighed gik etableringen ikke glat. Hele 13 generalforsamlinger skulle der til, før man med et knebent flertal besluttede sig for at bygge mejeriet i 1951. Det nye mejeri fik omkring 400 andelshavere og en indvejning på omkring 13 mio. kg mælk.

Det diskuteres stadig i mejerikredsen hvilken mejerifusion, der var den første efter 2. Verdenskrig, men Brørup og Omegns A/M blev den vigtigste. Fusionen skabte Danmarks største landmejeri – en position mejeriet bibeholdt op gennem 1950'erne, og det var bygningen af Brørup og Omegns A/M, som satte spørgsmålet om statsfinansiering af mejerisammenlægninger på dagsordenen.

Ved bygningen af mejeriet blev den nyeste teknik anvendt. Alle maskiner, rør og kar var i rustfrit stål. Mejeriet var et all-round mejeri med produktion af alle former for mejeriprodukter. Man ville producere såvel fastoste som skimmeloste, hvorfor der blev indrettet to adskilte osterier. Mejeriet kom med i den eksklusive kreds af mejerier, som leverede mælk til de amerikanske styrker i USA. Det krævede, at mejeriet kunne leve op til de amerikanske hygiejniske standarder. Brørup og Omegns A/M blev vært for gæster. Mange indenlandske og udenlandske (fra mere end 60 nationer) mejerifolk aflagde i 1950'erne og 1960'erne mejeriet et besøg. Mejeriet fungerede i denne periode også som lærested for en række såvel europæiske som afrikanske elever.

Brørup og Omegns A/M var i sommeren 1970 med til at stifte Mejeriselskabet Danmark – en sammenslutning af 4 mejeriselskaber og 3 enkeltmejerier. Med stiftelse af MD var det slut med den lokale selvstændighed. Brørup Mejeri blev ombygget fra et all-round mejeri til et rent ostemejeri. Over en årrække blev mejeriet udbygget til at kunne klare en indvejning på 100 mio. kg og en osteproduktion på 4.500 tons årligt. Omstillingen betød et farvel til den håndværksmæssige produktion og goddag til den industrielle produktion – automatiseringen holdt sit indtog i produktionen. I midten af 1980'erne blev mejeriet udvidet til en produktion på 10-13.000 tons ost. Det blev Danmarks største ostemejeri med 115 ansatte. I 1986 blev mejeriet mælkecentral. I begyndelse af 1990'erne ønskede MD at afvikle mejeriet. Det havde spildevandsproblemer og lå uden udvidelsesmuligheder. Det var lettere at bygge et nyt mejeri end prøve at indpasse den nyeste teknologi i de eksisterende bygninger. Lukningen blev i første omgang afværget, men i februar 1999 blev den sidste ost produceret på Brørup mejeri. Mejeriet fortsatte med at køre frem til åbningen af Taulov Mejeri, og MD fortsatte i nogle år med at have ostelager og pakkeri her. Bygningerne står i dag tomme og er sat til salg af Arla.

Begrundelse for udvælgelse af Brørup Mejeri:

Brørup og Omegns A/M har en helt central placering i Dansk mejerihistorie. Det var ved sin oprettelse landets mest moderne mejeri, i en lang periode var det Danmarks største landmejeri og blev siden landets største ostemejeri. Mejeriet var ved sin oprettelse medvirkende til, at det blev muligt at få lån fra Marshall-pengene til rationalisering af mejerier fra 1952. Dertil kommer, at Brørup og Omegns A/M var at finde blandt initiativtagerne til oprettelse af MD.

Mejeriet har stadig en central placering i den regionale identitet. Mejeriet var i en lang årrække en af Brørup bys store arbejdspladser, og bønder fra et stort område leverede mælk til mejeriet. Man var med rette stolt af mejeriet og "begræder" stadig, at egnen nu er mejeriløs. Brørup var længe i spil som hjemsted for det nye store ostemejeri, men valget faldt i sidste ende ud til Taulovs fordel. Konkluderende kan man sige, at Brørup-egnen siden oprettelsen af Ladelund Mælkeriskole (1887) og Brørup Sogns A/M (1884) har haft en central placering i dansk mejeribrugs historie, en placering der blev cementeret med oprettelse af Brørup og Omegns A/M i 1952. Bygningerne er repræsentative for dansk mejeribyggeri i 1950'erne og har historisk kildeværdi. Mange andre andelsmejerier besøgte mejeriet for at hente inspiration og ideer til rationaliseringer, ombygninger og nybygninger. Mejeribygningen fra 1952 er en af landets mest velbevarede mejeribygninger fra 1950'erne og har derfor en rimelig stor autenticitet. Mejeriet har som det største landmejeri og det første mejeri opført med midler fra Marshall-hjælpen en unik placering i dansk mejeribrugs historie.

3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Bygningerne er så småt ved at gå i forfald, men bygningen fra 1952 er velbevaret uden de store opbygninger. Udbudet til salg betyder, at de er sårbare. De ligger på en rimelig central grund i Brørup by, så muligheden for, at mejeriet bliver købt med nedrivning for øje, er til stede.

4. Oversigtsplan/ situationsplan med årstal, Brørup og Omegns Andelsmejeri:

5. Fotos og historiske fotos:

Brørup Omegns Andelsmejeri set fra Ladelundvej, fotograferet i 1952. Privateje.

Brørup Omegns Andelsmejeri set fra nord, fotograferet i 1952. Privateje.

Brørup Mejeri 2004. Foto: Linda Klitmøller.

6. Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

I forbindelse med en dokumentation hjemtog museet en række genstande fra Brørup Mejeri.

Blandt de væsentligste kan nævnes:

Indvejningspult – har stor symbolværdi, idet den tidligere havde stået på Brørup Sogns A/M

Ostevaskemaskine

Prøvesæt

Mælkejunger

Styringspanel til ostekar

Mærkater til oste

Ostestempler

Brørup og Omegns A/M's arkiv befinder sig på Historisk Arkiv for Brørup og Omegn.

Museet på Sønderskov gennemførte i 1999 med støtte fra Statens Museumsnævn en dokumentation af Brørup Mejeri. Fra den findes et stort billedmateriale – såvel stills som videofilm. I forbindelse med dokumentationen blev der optaget en række interviews på bånd.

Dokumentationen mandede ud i rapporten: Den sidste ost, Brørup Mejeri 1999. Rapporten er ved at blive bearbejdet til bogform.

Litteratur:

Burchardt, Jørgen: Landets største ostemejeri. Mejeridrift på Brørup-egnen, udkommer 2005.

3. Tema: Infrastruktur

Esbjerg Havn

Af Mette Slyngborg, Esbjerg Museum

Navn	Esbjerg Havn.
Adresse	Esbjerg Havn, Esbjerg.
Ejer	Statshavn indtil år 2000, derefter kommunal selvstyrehavn.
Etableringsår	1868-74
Grundlægger	Rigsdagen. Esbjerg Havn blev grundlagt efter beslutning i Rigsdagen i København 1868.

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og bygmester/ingeniør/arkitekt samt den kontekst de indgår i:

Esbjerg Havn blev grundlagt som følge af en rigsdagsbeslutning i 1868. Havnen blev anlagt som trafikhavn men blev tidligt også brugt som fiskerihavn. Havnen er udbygget i flere omgange og er i dag blandt landets fire største havne med en mangesidet sammensætning af aktiviteter: Container- og passagertrafik, konsumfiskeri, industrifiskeri, offshore, færge, værft, kraftværk samt diverse havnerelaterede virksomheder, bl.a. fiskemelsproduktion og fiskeindustri.

Esbjerg Havn var statshavn indtil år 2000, hvor den blev kommunal selvstyrehavn.

Industribygninger af betydning: (Eksempler på bygninger, der er markeret med bevaringsværdi i lokalplan 381 for Esbjerg Havn og i kommuneatlas Esbjerg som bevaringsværdige).

Havneadministrationen, Hulvejen 1.

KFK's administrationsbygning ved Nordre Dokkaj.

Pakhuset, Nordre Dokkaj 1. *Nedrevet.*

Karantænestation, Britanniavej 3.

Restaurant Gl. Havn, Britanniavej 3, tidl. DFDS' hovedkontor.

Restaurant Fiskepakhuset, Dokvej 3.

Sømandshjemmet Gl. Havn, Adgangsvejen 1.

Havnebetjentboligerne, hjørnet af Stålvej og Stormgade.

Den gl. oliemølle, Adgangsvejen. *Nedrevet.*

Det gl. Vestkraft, Vestkraftgade. *Nedrevet.*

Den gl. Valsemølle, Toldbodvej .

Eriksen og Christensens Høns- og Svinefoderfabrik samt pakhus. Toldbodvej nr. 10. *Nedrevet.*

Hermetikfabrikken, Fiskebrogade. *Nedrevet*

Det gamle Toldkammer, Toldbodvej 1. Fredet.

Tre Korn- og foderstofsiloer ved Trafikhavnskaj. *Nedrevet.*

Nødtøftshus, ved Trafikhavnskajs nordlige del.

Det ny sømandshjem, i dag administration for Hjem Is, Auktionsgade.

Halle Restaurant, Auktionsgade 6.

Farvandsvæsenets bygninger, Vagervej 1.

Redningsstation, Tankbrovej 1.

Lumino, Målerhusvej 2.

Havnebassinet ved Dokhavnen er også medtaget i kommuneatlas som bevaringsværdigt.

Udenfor lokalplanen ses i Vesterhavsgade nogle af byens ældste bygninger, de små fiskerhuse, der stort set er uforandrede siden opførelsen omkring 1890.

2. Analyse af industrimindet:

Esbjerg Havn er fortsættelsen af en flere århundreder gammel maritim tradition omkring Grådyb. Havnen er forudsætningen for Esbjerg bys tilblivelse, og den har altid været en meget vigtig arbejdsplads for byen. I dag er Esbjerg Havn en industrialiseret havn i funktion og bruges til flere forskellige aktiviteter og er også hjemsted for mange havnerelaterede industrier og virksomheder. Havnen i Esbjerg udgør en central plads i regionens infrastruktur – havnen og banen er årsagen til, at byen Esbjerg opstod.

Samtidig har eksport og importmulighederne via havnen haft stor betydning for afsætningen af landbrugsprodukter fra egnen. Jernbanen til Esbjerg og til havnen har været hovedlinien for transport af varer og produkter fra og til regionen og til markeder i udlandet.

I 1850 var England den vigtigste handelspartner for eksport og import og Tyskland var næstvigtigst.

Ved tabet af Sønderjylland 1864 blev der behov for at anlægge en vestkysthavn som erstatning for de tabte havne mod syd. Man vedtog i 1868 at bygge en dokhavn ved Esbjerg og lade denne være et knudepunkt i infrastrukturen, som man samtidig planlagde ved jernbanestrækninger i Vestjylland.

Den væsentligste industri i Ribe Amt blev landbrugets forædlingsindustri: Smør og bacon. Efter 1864 blev udskibningen af landbrugsvarer til England flyttet fra Hamburg til Esbjerg, hvor man til formålet besluttede at bygge havnen i 1868. Eksporten var især korn fra det østlige Danmark og stude fra Vestjylland. Esbjerg blev besejlet fra 1879 og blev en vigtig eksporthavn.

Industrialiseringen i Vestjylland skete senere end i det østlige Danmark, og skete især med den nye infrastruktur, som anlæggelsen af jernbaner, elværker og Esbjerg havn medførte.

Etableringen af jernbanenettet 1874-1919 gav sammen med anlæggelsen af Esbjerg havn 1868-1874 forbedrede afsætningsmuligheder først og fremmest for landbruget, der ad denne vej fik let adgang til at eksportere varerne fra den animalske produktion.

I Vestjyllands industrialisering var havnen i Esbjerg og banerne ”krumtappen” og landbruget var ”motoren”.³⁰

Begrundelse for udvælgelse af Esbjerg Havn:

Esbjerg Havn har national betydning af flere årsager: På baggrund af dens status som dynamo for byen Esbjergs tilblivelse; som en projekteret havn skabt gennem rigsdagsbeslutningen i København; som udgangspunkt for import og eksport i forbindelse med andelsbevægelsens etablering, samt som væsentlig faktor i forbindelse med udviklingen af Ribe Amts største industriby.

På baggrund af havnens historie kan den siges at være unik i på nationalt plan. Der kan på samme måde argumenteres for havnen som sjældnen i regionen – ved havnens anlæggelse voksede en by op, som blev den førende og største industriby i amtet. Havnen og dens miljø er også repræsentativ som type, idet den omfatter et større industrimiljø – med flere industribygninger af kulturhistorisk værdi, der historisk viser forskellige udviklingstrin i den industrielle epoke. Repræsentativiteten gælder

³⁰ ”En Ny Tid. Vestjylland og Esbjergs industrialisering efter 1850. Esbjerg Museum 1981.

såvel tiden – den er repræsentativ for en tidsepoke, og for det geografiske område den dækker med havnerelateret industri. Havnen er blevet engsspecifik p.g.a. dens historiske baggrund, hvor byens og havnens historie hænger uløselig sammen.. Med hensyn til havnens bevaringstilstand er det nødvendigt at sætte fokus på såvel de enkelte delelementer som de helheder, som havnen består af. Der er vedtaget en lokalplan for Esbjerg havn, som beskriver de enkelte områder og deres funktioner. Havnen som helhed er stadig i funktion, men vil afhængig af udviklingen blive påvirket af tiltag, der kan forandre havnens indhold, funktioner og udseende. Flere bygninger er nedrevet, og nogle af de tilbageværende bevaringsværdige bygninger er i dag anvendt til nye formål. Der findes stadige autentiske miljøer i havnens miljø som helhed, som også knytter sig til den oprindelige funktion, men da havnen for at overleve samtidig må forandre og udvikle sig, ses også tegn på, at autenciteten nærmere skal tolkes som den foranderlighed og tilpasning, som har været nødvendig for overlevelse og drift gennem tiden. Esbjerg Havn rummer en historisk kildeværdi, der viser tilbage til havnens anlæggelse, de tidligere bygninger og strukturer på havnen og udgør således en kilde til vores viden om historien. På baggrund af havnens historie og betydning for Esbjerg by og egnen som sådan har den også en væsentlig identitetsværdi, som er af både lokal, regional og national karakter. Oplevelsesværdi rummer havnen samtidig, især i kraft af de aktiviteter der foregår. Dog kan havnens størrelse og mange forskellige områder og bygninger medvirke til at forstyrre den umiddelbare erkendelse af omgivelserne. Havnen rummer en stor fortællerværdi og er også blevet beskrevet og formidlet i adskillige sammenhænge, bl.a. bøger, artikler og publikationer. Miljøet på Esbjerg Havn repræsenterer både diversitet og homogenitet: Der er mange temaer i spil på havnen i kraft af de mange funktioner og virksomheder, havnen rummer. Samtidig kan man tale om homogenitet, idet de miljøer, der befinder sig på havnen, alle på den ene eller den anden måde har relation til havnens øvrige funktioner og således er typiske havnevirksomheder eller industrivirksomheder, der historisk har haft fordel ved en placering på havnen. Esbjerg Havn er grundet dens natur som havn placeret i sammenhæng med naturgrundlaget, nemlig vestkysten og vadehavet, en naturlig placering i forhold til de historiske behov for i sin tid at bygge en ny havn, der skulle afløse de tabte havne (krigen i 1864) mod syd.

Problemet med udvælgelsen af Esbjerg Havn er afgrænsningen: Der er p.t. ikke taget stilling til, hvor stort et område der skal udpeges, eller om det er enkelt-elementer på havnen, der tilsammen udgør et kulturmiljø, som ved udpegning søges at blive bevaret/ formidlet. Vælges Esbjerg Havn af KUAS som udpegningssemne er det derfor efterfølgende nødvendigt at udarbejde en plan for afgrænsning af havnens forskellige områder og historiske interesser.

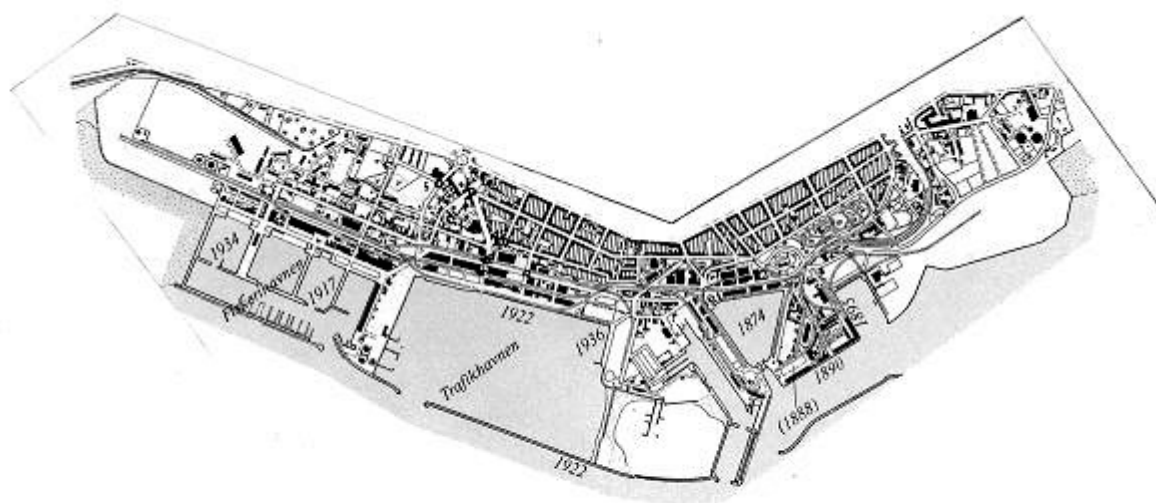
3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Da Esbjerg Havn er i funktion bliver de aktive virksomheder p.t. bevaret via brug. Imidlertid betyder havnens potentiale som nyt byudviklingscenter, at havnens dokhavn, som er den ældste struktur på havnen, er i fare for at blive omformet, således at denne ikke kan genkendes og forstås som Esbjergs vugge. Flere industribygninger er blevet nedrevet på havnen, også bevaringsværdige bygninger, og af de resterende industribygninger og anlæg er der risiko for, at disse bliver nedrevet for at give plads til ny industri eller nye tiltag.

Der foregår et skarpt udskillelsesløb mellem havne i hele verden, og kun et fåtal danske havne ventes at overleve som aktive erhvervshavne. Esbjerg Havn har håb om at være en af dem.

4. Oversigtsplan/situationsplan:

Esbjerg Havn 1946. Årstallene på kortet angiver, hvornår de enkelte dele af havnen blev taget i brug. Illustrationen er

venligst udlånt fra Kommuneatlas Esbjerg.

1873

1910

1922

1952

1967

1985

Esbjergs Havns arealmæssige udvikling fra starten i 1873 frem til 1985. Illustrationen er venligst udlånt fra Kommuneatlas Esbjerg.

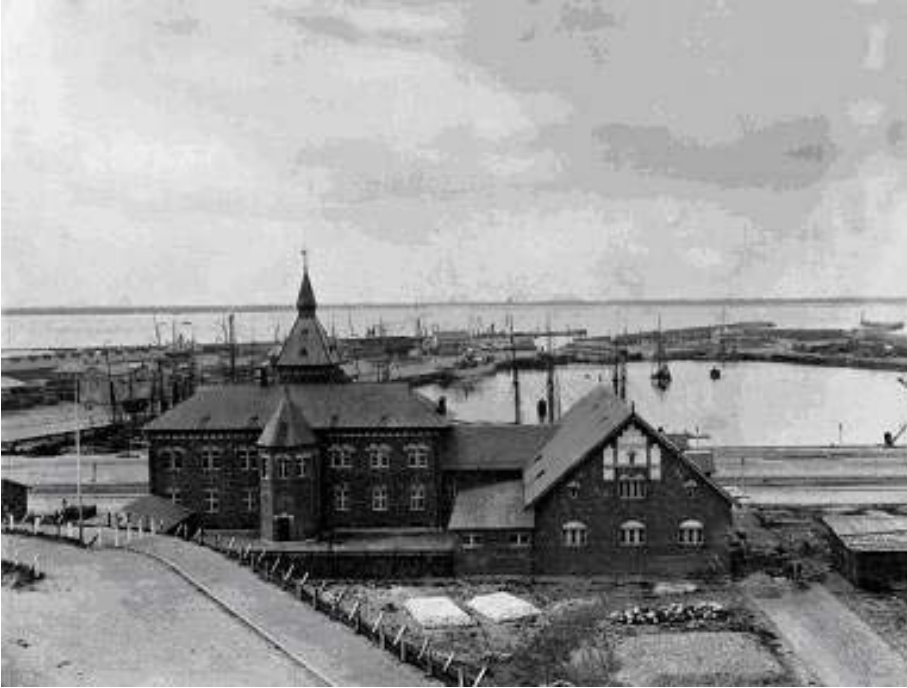
5. Fotos og historiske fotos

Dokhavnen set fra Byparken. Vejen til højre i billedet er hulvejen. Foto venligst udlånt fra Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Sømandshjemmet Gl. Havn, hjørnet af Vestre Havnevej og D. Lauritzensvej, opført 1903. Sømandshjemmet ses til højre i billedet. Bygningen blev restaureret og befinder sig stadig på Esbjerg Havn. Foto venligst udlånt fra Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Toldkammeret fra 1874 blev hurtigt for lille, og i 1897 blev det afløst af denne bygning, som i dag er fredet. Foto fra omkr. 1905. I dag rummer bygningen firmaerne IAT og speditjonsfirmaet Breinholt. Foto venligst udlånt fra Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Fiskerihavnen i Esbjerg fotograferet fra luften i 1967. Foto venligst udlånt fra Esbjerg Byhistoriske Arkiv.

Nutidige fotos fra Esbjerg havn:

Lumino, Målerhusvej 2, 6700 Esbjerg. Esbjerg Havn.
Virksomheden producerer fiskeproteinføder til Landbrugssektoren. Grundlagt 1957. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

Valsemøllen A/S Esbjerg, Havnegade 58, 6700 Esbjerg. Beliggende ved Esbjerg Havn.
Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

Claus Sørensen Gruppen A/S, Auktionsgade 6-8, 6700 Esbjerg. (administration)
Produktion foregår i Fiskehavngade 10. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

Ved Europakaj er der plads til borerigge, som skal efterses eller repareres. I baggrunden ses Esbjerg Havn. Foto: Torben Meyer, Esbjerg Museum.

6. En oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Kilder:

Museumssager på Esbjerg Museum:

ESM journal nr. 647: Industrialismens bygninger og boliger – Industriregistreringen. (Industriregistrering af virksomheder i Esbjerg før 1940)

Selvstændige museumssager med genstande og interviews m.v.:

ESM journal nr.466: Christola, maskinfabrik og støberi, Strandbygade 4.

ESM journal nr. 652: Dansk Andels Ægekспорт, Frankrigskaj.

ESM journal nr.653: DFDS, Gl. Havn – Englandskaj.

ESM journal nr.676: A/S Valsemøllen, Toldbodvej.

ESM journal nr. 696: De forenede Isværker, Premier Is, Fiskerihavnsgade.

ESM journal nr. 817: Andelssmør, Dansk Andels Smørekøport forretning, Østre Havnevej 1.

ESM journal nr. 832: Oliemøllen, Aarhus Oliefabrik A/S, Soyaolie og Skraa, Adgangsvejen.

ESM journal nr. 833: Roust & Nielsen, maskinfabrik, Gl. Havn.

ESM journal nr. 835: Esbjerg Hermetikfabrik A/S, Fiskebrogade.

ESM journal nr. 836: E. & C's Høns- og svinefoderfabrik, Toldbodvej.

ESM journal nr. 904: Esbjerg Skibsbyggeri, Raun- Byberg, Dokhavnen.

ESM journal nr.1314: Lykke Thomsen, Farve- og Lakfabrik, Adgangsvejen.

ESM journal nr.1429: Carl B. Hoffmann, maskinfabrik, jern- og metalstøberi, Strandbygade 26.

ESM journal nr. 2406: Dokhavnen, pakhus fra 1909. Indsigelse mod nedrivning.

Litteratur:

Alkærsig, S: *Esbjerg, Havn og By. Et blad af Vestjyllands historie*. I. Havnen. II. Byen. Esbjerg 1909 og 1914.

Bredmose Simonsen, Johannes: *Fiskerne og byen. Fiskeriet fra Esbjerg indtil 1940*. Esbjerg Byhistoriske Arkiv. Esbjerg 1997.

Bredmose Simonsen, Johannes: *Havn og skibe. Esbjerg 1868-2000*. Esbjerg 2001.

Bruhn, Verner: *En by bliver til. Esbjergs historie 2 1850-1910*. Esbjerg 1994.

Bruhn, Verner og Poul Holm: *Havneby og storkommune. Esbjergs historie 3 1910-1998*. Esbjerg 1998.

Hahn-Pedersen, Morten (red.): *Esbjerg Havn 1868-1993*. Fiskeri- og Søfartsmuseet, Saltvandsakvariet, 1993

Rambusch, Sigurd: *Esbjerg Havn 1868-1968*. Danmarks port mod vest. Esbjerg 1968.

Diverse interviews og andet materiale på Fiskeri- og Søfartsmuseet.

4. Tema: Tidlig industri

Ribe Jernindustri

Af Morten Søvsø, Den Antikvariske Samling i Ribe

Navn	Aktieselskabet Ribe Jernindustri (tidl. Ribe Jernstøberi).
Adresse	Saltgade 11, 6760 Ribe og Dagmarsgade 13
Ejer	Obbekjer-fonden. Dagmarsgade 13s ejerforhold er ukendte.
Etableringsår	1848
Grundlægger	Frederik von Stöcken

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og bygmester/ingeniør/arkitekt samt den kontekst, de indgår i:

A/S Ribe Jernindustri er placeret på en stor grund i den nordligste del af middelalderbyen (fig. 1). Virksomheden blev grundlagt i 1848 som Ribe Jernstøber, og grundlæggeren Frederik von Stöcken lod opføre en større T-formet bygning med facade langs Saltgade. Bygningen rummede foruden støberiet også smedje, lager og to lejligheder. Bygningen er stadig bevaret og anvendes i dag til administration og repræsentation og rummer et lille museum om stedets historie og produkter. Facaden mod Saltgade er bragt tilbage til sit oprindelige udseende, men ellers er meget lidt af det oprindelige udstyr bevaret. Hvem, der var arkitekt, er ikke omtalt i den her benyttede litteratur.

Fra først i det 20. årh. og fremefter udvides fabriksarealet løbende. De arkitektonisk værdifulde produktionshaller fra først i århundredet, der kendes fra fotografier, er dog for længst revet ned og erstattet af mindre interessant halbyggeri fra 1950'erne og frem. Bygningernes samlede areal udgør p.t. ca. 23000 m². Deres indbyrdes sammenhæng og opførelsestidspunkt fremgår af kortmateriale i Ole Videbæks industriregistrering fra 1978 i Den antikvariske Samlings arkiv (museumssagen 13M78). I den er omtalt to arkitekter: 1938-50 en arkitekt Christensen og fra 1959 Hans Jørgen Jensen, Odense.

Jernstøberiet blev lukket i 1973, og produktionen i dag er pladejernsradiatorer. I den løbende moderniserede virksomhed er der ikke bevaret maskineri fra støberitiden.

Hovedbygningen fra 1848 har en veldisponeret klassicistisk facade med store (fornye) støbejernsvinduer. Den udgør et værdifuldt element i Saltgades facadelinie. De øvrige fabriksbatterier er mod Saltgade skjult bag et hegn, og i S. Peders Gade dominerer de den nordlige facadelinie. Hallerne vender ryggen til den øvrige by.

På adressen Dagmarsgade 13 opførte grundlæggeren Frederik von Stöcken i slutningen af 1850'erne en privatbolig, som er bevaret i meget udvidet og ombygget stand.

2. Analyse af industrimindet

Ribe Jernstøberi er byens ældste fungerende virksomhed og rummer i sig elementer fra hele industrialismens periode. Jernstøberiets historie er fremlagt i en monografi, der udkom i anledning af 150 års jubilæet i 1998 (*A/S Ribe Jernindustri 1848-1998* (Fokdal, Tulinius, Stougaard og Villadsen red.) 1998.). Heri er grundigt redegjort for historien, og ønsker man mere viden, kan den søges her.

Hvad angår selve bygningsmassen, så er den bevarede hovedbygning fra 1848 måske *unik* – og under alle omstændigheder *sjælden*. Med til historien hører dog, at det, som er bevaret, stort set kun er en skal, mens alt ældre maskineri og øvrigt inventar er borte. Med til billedet hører, at grundlæggerens privatbolig er bevaret om end i ombygget stand.

Jernstøberiet er repræsentativt for industrialismen som epoke – både lokalt og regionalt. Mange produkter fra jernstøberiet såsom vinduer og bygningsbeslag er stadig bevaret på husene i Ribe og omegn og giver dem et *egnsspecifikt* træk.

Bevaringstilstanden kan ikke siges at være god. En væsentlig årsag hertil er naturligvis, at virksomheden stadig er i *funktion* og løbende har foretaget produktionsomlægninger og udskiftet gamle elementer – både bygninger og maskineri. Det løbende vedligehold er gået hårdt ud over hovedbygningens *autenticitet*, og i det hele taget stedets *værdi som kilde* til sin egen historie. Det fremgår indirekte af føromtalt monografi, som udelukkende er baseret på skriftlige og billedlige kilder.

Identitetsværdien må siges at være af lokal eller regional karakter. *Oplevelsesværdien* er begrænset, mens historien om støberiet og de rygende skorstene fanger mange træk ved den tidlige industri og dermed har stor *fortælleverdi*.

Der er ikke meget *diversitet* over Jernstøberiet, og der er tale om et tidsmæssigt meget *heterogent* anlæg, som i kraft af sin natur ikke har ret megen *sammenhæng med naturgrundlaget*.

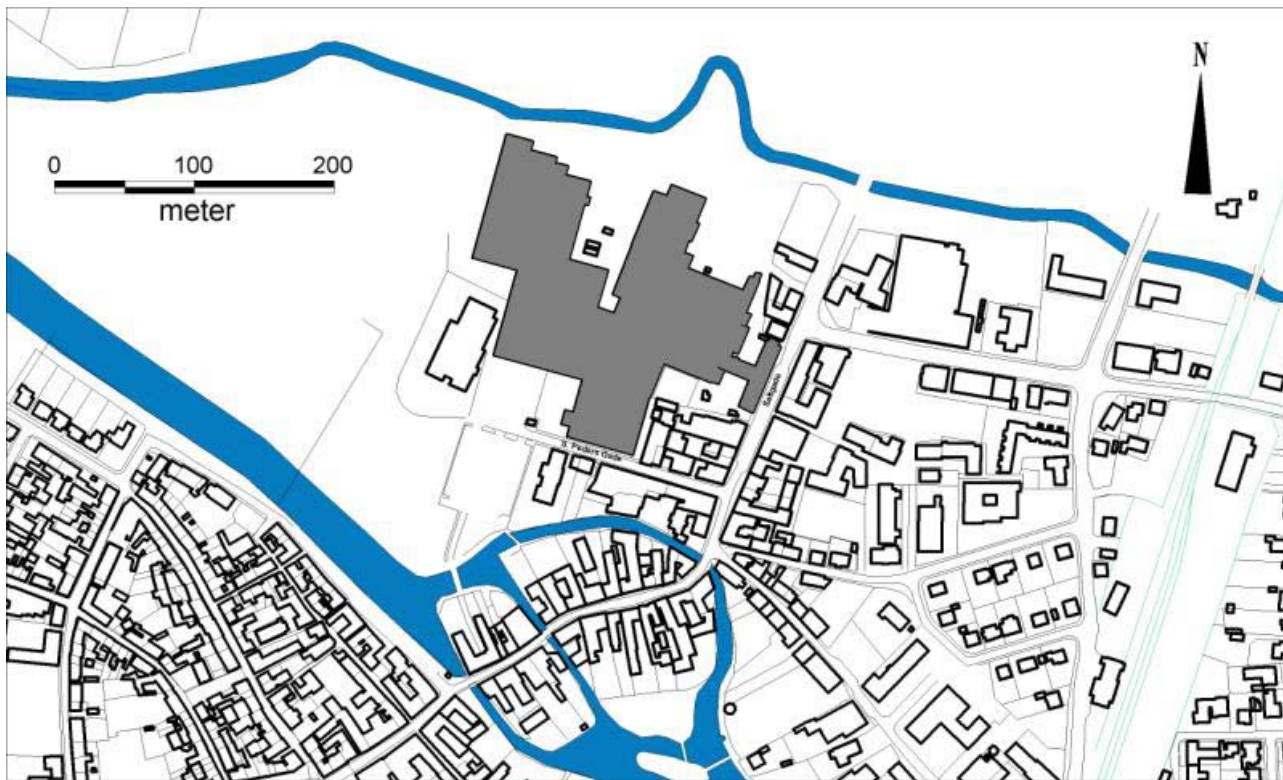
Begrundelse for udvælgelse af Ribe Jernstøberi/ Ribe Jernindustri:

Ribe Jernstøberi er udpeget på baggrund af sin høje alder og fortsatte funktion. I anlægget er bevaret det oprindelige jernstøberi fra 1848, som sammen med stifterens ligeledes bevarede privatbolig danner en tidlig-industriell helhed, der er unik eller sjælden i regionen.

3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Anlægget er i funktion og ikke truet af andet end løbende ombygninger m.v.

4. Oversigtsplan

Plan af Ribe Jernstøberis placering i middelalderbyens nordlige udkant. De to vandløb er øverst Tved å og nederst Ribe å. Med grå farve er jernstøberiets vidstrakte bygningsmasse fremhævet. Tilsammen udgør komplekset 23000 m² under tag, hvor størstedelen er opført efter 1950. Den T-formede bygning mod Ø er den oprindelige støberibygning fra 1848. Udtegnet efter Ribe Kommunes tekniske kort. Morten Søvsø del. 2004.

5. Fotos og historiske fotos

Ribe Jernstøberi, nu Ribe Jernindustri, hovedbygningen set forfra. Foto: Den antikvariske Samling i Ribe.

I museets arkiv er der ikke interessante fotos fra Jernstøberiet, men der henvises i øvrigt til jubilæumsbogen *A/S Ribe Jernindustri 1848-1998* (Fokdal, Tulinius, Stougaard og Villadsen red.) 1998.

6. Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Her henvises til førømtalte monografi samt industriregistreringen fra 1978, som befinder sig i Den Antikvariske Samlings arkiv under museumsnr. 13M78 E. Muligvis vil også Byhistorisk Arkiv i Ribe have materiale af interesse.

Bomuldsfabrikkerne i Ribe

Af Morten Søvsø, Den Antikvariske Samling i Ribe.

Navn	Christian Giørtz' Bomuldsvæveri, senere Crome & Goldschmidt samt tilhørende privatboliger
Adresse	Torvet 13-15, Sønderportsgade 2-4, Skibbroen 29, Giørtz Plads 1-3, Sct. Nicolaj gade 10A-B, Rosen Allé 3, alle med postnummer 6760 Ribe
Ejer	Ribe Domsogn, Ribe Kommune, Ribe Kunstmuseum m. fl.
Etableringsår	1850
Grundlægger	Christian Giørtz

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer herunder datering og

bygmester/ingeniør/arkitekt samt den kontekst, de indgår i:

Giørtz' Bomuldsvæveri bestod oprindeligt af to fabriksanlæg beliggende hhv. syd for Domkirken og i Sct. Nicolaj Gade. Hertil knytter sig grundlæggerens interessante privatbolig på Skibbroen 29, samt dennes søn og efterfølgers ikke mindre interessante privatbolig i Sct. Nicolaj Gade. Villaen på Skibbroen tilskrives N. S. Nebelong.

I 1850 grundlagde den lokale iværksætter Chr. Giørtz et bomuldsvæveri i det centrale Ribe. Fabrikken blev opført på en til formålet indkøbt grund syd for Domkirken på adressen Torvet 13-15 og Sønderportsgade 2-4. I løbet af 1850'erne opførtes flere bygninger – heriblandt Sønderportsgade nr. 2/Torvet 13, som sandsynligvis var Danmarks første eksempel på anvendelse af støbejernssøjler i de bærende konstruktioner. Denne bygning, der omtales som "Lindegården", udbrændte år 2000 og er nu revet ned. Forud for nedrivningen blev ruinen bygningsarkæologisk undersøgt, og en redegørelse for bygningshistorien findes i museumssagen ASR1444 (se oversigt). De to resterende bygningers historie er lidt kompliceret, men vil blive fremlagt i 2004-udgaven af museets årsskrift "By, marsk og geest" i en artikel af Camilla Løntoft Nybye. I 1881 nedlægges produktionen i bygningerne ved Domkirken, og de ombygges til boliger. De resterende bygninger er stadig boliger, men kun summarisk undersøgt for spor efter deres tidligere anvendelse.

På adressen Skibbroen 29 ligger grundlæggeren Chr. Giørtz' privatbolig fra 1852. Det store hus er Ribes første villa og udstyret med store støbejernsvinduer ud mod åen.

I 1859 overtog sønnen, Balthazar Giørtz, driften af virksomheden, og i 1864 opfører han i Sct. Nicolaj Gade 10A-B en pragtbolig i renæssancestil, som siden 1891 har huset Ribe Kunstmuseum. Huset er tegnet af den kgl. Bygningsinspektør L.A. Winstrup, og i det indre er lofter, døre m.v. bevaret. I 1860'erne opføres desuden en ny fabrik i Sct. Nicolaj Gade, der med tiden vokser til et meget stort anlæg. I 1881 sælges hele virksomheden til det hamburgske firma Gebrüder Bauer & Co, som kort efter sælger det videre til Crome & Goldschmidt, der i en årrække fortsatte produktionen. Størstedelen udbrændte i 1943, og mere er siden revet ned. Bevaret er et hus, der

vistnok tidligere var bestyrerbolig på Giørtz Plads 1-3, som i meget ombygget stand huser bl.a. et bibliotek samt en arkitektonisk værdifuld fabriksbygning på adressen Rosen Allé 3.

2. Analyse af industrimindet:

Giørtz' Bomuldsvæveri udgør en fragmenteret og spredt helhed, som kun kan rekonstrueres ved hjælp af andre kilder end de bevarede bygninger. Bomuldsvæverierne ved Domkirken er et af Ribes ældste eksempler på regulær industri og som sådan sandsynligvis *sjælden*. For tidsperioden og produktionsmåden er bomuldsvæverierne nok *repræsentative*, men om de minder om andre gamle væverifabrikker, er ikke undersøgt i denne forbindelse. Placeringen helt inde i bymidten er vist typisk for de ældste fabrikker, og udflytningen til større omgivelser i 1860'erne kan der sikkert også findes paralleller til. Væveriets produkter synes ikke at have været *egnsspecifikke*, men istedet rettede mod et større marked bl.a. i Tyskland samt den danske hær.

Ingen af fabriksbygningerne er længere i *funktion*. Komplekset syd for Domkirken er indrettet til boliger, mens villaen på Skibbroen vistnok er splittet op i to ejerlejligheder. Privatboligen i S. Nikolaj Gade er kunstmuseum, mens den ene af de to bevarede fabriksbygninger er bibliotek og gennemgribende ombygget, mens den anden synes at være velbevaret. Det indres udseende kender jeg ikke. Ingen af de bevarede rester kan siges at være ret *autentiske*, mens den *historiske kildeværdi* for hele sammenhængen af fabrikker, bolig og familiedynasti ikke skal undervurderes.

Den umiddelbare *identitets-* og *oplevelsesværdi* er begrænset af kompleksets dårlige bevaringstilstand, da sammenhængene ikke kan erkendes uden forhåndskundskaber. *Fortællerværdien* er derimod udmærket, da fabrikskompleksets historie rummer mange af industrialismens kernehistorier. Her tænkes bl. a. på anvendelse af damp- og vævemaskiner, opførelse af produktionshaller, rige industrifyrsters paladslignende privatboliger m.v. Desuden er det her muligt at krydre med personalhistorie om to af byens store sønner og to dramatiske brande.

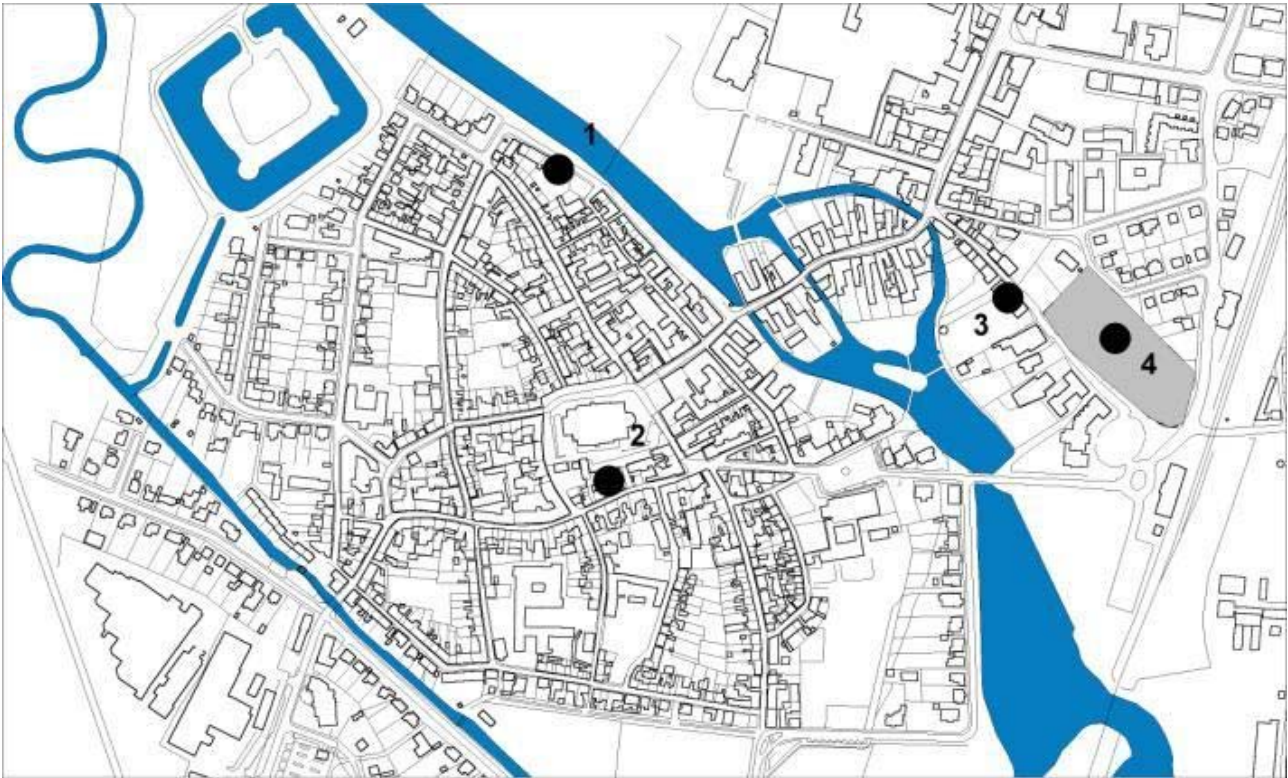
Begrundelse for udvælgelse af Bomuldsfabrikkerne i Ribe:

Giørtz' bomuldsvæveri fra 1850'erne, bomuldsfabrikkerne i Sct. Nicolajgade fra 1860-1900 samt de to privatboliger udgør en spændende og hidtil lidt udforsket, industriel sammenhæng, som er interessant i kraft af sin høje alder, de bevarede bygningers arkitektoniske værdi og anlæggets historie.

3. Bevaringstilstand

Anlægget er som helhed dårligt bevaret, som ovenfor beskrevet. De to privatboliger er dog velbevarede i det ydre, mens deres indvendige bevaringsgrad ikke er analyseret.

4. Oversigtsplan:

Kort over Ribe med angivelse af de i teksten omtalte lokaliteter. 1 er Chr. Giørtz' villa "Aldershvile" på Skibbroen 29. 2 viser placeringen af Chr. Giørtz' bomuldsvæveri opført 1850-57. 3 er Balthazar Giørtz' villa i Sct. Nicolaj Gade 10A-B. Det grå område ved 4 er stedet, hvor Balthazar Giørtz' fabrikker lå. Udtegnet efter Ribe Kommunes tekniske kort. Morten Søvsø del. 2004.

5. Fotos og historiske fotos

Chr. Giørtz' villa på Skibbroen 29. Foto: Den Antikvariske Samling, Ribe, 2004.

Chr. Giørtz bomuldsvæveri syd for Domkirken. Bygningen med de spidsbuede vinduer i den øvre ½etage er Sønderportsgade 4. I forgrunden brandtomten efter Sønderportsgade2/Torvet 13. Foto: Den Antikvariske Samling, Ribe, 2004.

Chr. Giørtz' bomuldsvæveri syd for Domkirken. Bygningen til højre er en rest af Torvet 15. I forgrunden brandtomten efter Sønderportsgade 2/Torvet 13. Foto: Den Antikvariske Samling, Ribe, 2004.

Balthazar Giørtz' villa Sct. Nicolaj Gade 10A-B. Foto: Den Antikvariske Samling, Ribe, 2004.

Desuden findes i Den antikvariske Samling nogle ældre fotos af de her omtalte lokaliteter.

6. En oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Her henvises generelt til Camilla Løntoft Nybyes artikel i den kommende udgave af By, marsk og geest. Desuden er museumssagerne 13M78 E (1978 industriregistrering) og ASR1444 (bygningsarkæologisk undersøgelse af brandtomten Sønderportsgade 2/Torvet 13) af interesse. Muligvis vil også Byhistorisk Arkiv i Ribe have materiale om Giørtz' fabrikker.

Udenfor tema: Kulturmiljørådets udpegning

Margarinefabrikkerne i Vejen: A/S Margarinefabrikken Alfa & A/S Margarinefabrikken Grønvang

Af Linda Klitmøller, Museet på Sønderskov

Margarinefabrikken Alfas og Margarinefabrikken Grønvangs historie er tæt forbundet, og tilsammen udgør de to fabrikker et samlet kulturmiljø. Derfor er valgt en samlet registrering. Margarinefabrikken Alfa består desuden af to adskilte margarinefabrikker, hvorfor der er udfyldt en faktaboks på hver fabrik.

Navn	A/S Margarinefabrikken Alfa
Adresse	Vestergade 2-8, Vejen, Vejen Sogn, Malt Herred
Ejer	Van den Bergh Foods
Etableringsår	1898
Grundlægger	Fabrikant Johannes Lauridsen

Navn	De forenede Dampvaskerier (tidligere Margarinefabrikken Alfa)
Adresse	Vestergade 10, Vejen, Vejen Sogn, Malt Herred
Ejer	De forenede Dampvaskerier
Etableringsår	1962
Grundlægger	Margarinefabrikken Alfa ved direktør Johannes Vang Lauridsen

Navn	Margarinefabrikken Grønvang
Adresse	Grønvangs Allé 2, Vejen, Vejen Sogn, Malt Herred
Ejer	Royal Brinkers, Zoetermeer, Holland
Etableringsår	1994
Grundlægger	Alfa-fonden ved direktør Johnny Vang Lauridsen

1. Beskrivelse af industrimindet og dets enkeltelementer, herunder datering og bygmester/ingeniør/ arkitekt samt den kontekst de indgår i:

Margarinefabrikken Alfa fra 1898, tegnet af arkitekt Sophus Petersen. Maskinanlægget stod fabrikant Hans Peter Phillipsen, Slagelse for. Fabrikken blev opført i tidens stil – blankmur med lisener og rundbuede vinduer. Fabrikshallerne var lange og smalle med monitortage og rygningsslanterner.

Produktionsprocessen afspejler sig i bygningernes udformning. Smeltning – vertikal produktion – fleretages bygning. Kærning, æltning og lagring – horisontal produktion – enetages fabrikshaller.

Fabrikken er bygget sammen med kontorfløjen fra 1913, arkitekt Niels Ebbesen Grue, Vejen.

Fabrikens maskinhal blev udvidet 1915, i 1917 blev der bygget en ekstra etage på smelteribygningen (arkitekt: Rådgivende Ingeniørfirma Gestenberg og Agger), og i 1920 blev der bygget en folkebygning ovenpå den østre fabriksal (arkitekt: ukendt, bygmester G. Christensen og Daugaard).

Kontorfløjen fik i 1973 en tilbygning, arkitekt: Jacob Mortensen, Vejen.

Disse bygninger udgør et samlet fabrikskompleks.

På grunden, men ikke bygget sammen med den gamle fabrik ligger desuden:

Lagerhal fra 1976

Konserverfabrik fra 1981

Margarinefabrikken fra 1962, arkitekt Erik Laursen, Horsens. Udstykket fra Alfa 1996.

Margarinefabrikken Grønvang fra 1994, arkitekt MA Project A/S

Kontekst: Stationsby, industrimiljø.

2. Analyse af industrimindet:

Kvarteret omkring fabrikken er stærkt præget af Alfa. Overfor fabrikken i Vestergade ligger to boliger opført 1916-1917 til henholdsvis fabriksmesteren og maskinmesteren. I Allégade ligger en række arbejderboliger fra begyndelsen af 1900-tallet, og på hjørnet af Vestergade/Grønvangs Allé boede fabrikens bødker gennem mange år. Familien Lauridsen ejede gården Grønvang, hvorfra grundene til fabrikkerne er udstykkede, helt frem til slutningen af 1900-tallet og styrede derigennem kvarterets udvikling. Længe lå fabrikker og den sparsomme boligbebyggelse i Vestergade omgivet af marker. En udbygning af kvarteret er nu påbegyndt.

Aktieselskabet Margarinefabrikken Alfa blev oprettet 3. april 1897 på initiativ af gårdejer og fabrikant Johannes Lauridsen. Aktiekapitalen var på 250.000 kr. og aktionærene blev fundet lokalt blandt familiemedlemmer, venner og mere bemærkelsesværdigt omegnens bønder. Allerede fra starten var Alfa en virksomhed med en stærk forankring i det lokale samfund.

Fabrikken stod klar til brug i januar 1898, og den officielle åbning fandt sted 19. marts.

Fabrikken blev en succes fra starten og blev løbende udvidet. De største udvidelser fandt sted i perioden 1915-1920. Maskinhallen blev udvidet, smelteribygningen fik en ekstra etage, og der blev bygget folkebygning (frokoststue og bad til arbejderne). I samme periode blev der bygget lagerbygninger og garage. Disse bygninger er siden blevet revet ned for at give plads til lagerhallen (1976) og konserverfabrikken (1981).

1920'erne var krisetid, og krisen ramte margarineindustrien hårdt. Den oplevede et kraftigt prisfald og en stigende indenlandsk konkurrence gennem hollandske virksomheders opkøb af danske fabrikker. De hollandskejede virksomheder blev i 1929 samlet i et firma – Unilever.

Den skærpede konkurrence førte til en udmattende reklamekrig, som alle led under. I 1931 indgik de tre store privatejede margarinefabrikker – Alfa, Solo og Otto Mønsted en ti-årig våbenhvile. De indførte en fælles prispolitik og en regulering af markedet. Alfa fik 25% af det samlede fælles marked. Fabrikken blev låst fast i sin daværende størrelse.

Anden Verdenskrig satte med sin råstofmangel et stopper for det videre samarbejde. Produktionen af margarine stoppede efteråret 1941. Alfas svar var oprettelsen af en marmelade- og konservesafdeling på fabrikken.

Efter krigen fandt de tre store fabrikker sammen igen. I 1947 oprettede de MargarineCompagniet, et fælles salgs- og distributionsselskab. Aftalen var 25-årig. Al margarine blev markedsført under Oma-navnet, og Alfa fik omkring 20% af det samlede fælles marked. Igen blev fabrikken låst fast i størrelse.

Samarbejdet i MargarineCompagniet blev aldrig godt, og det prægede Alfas valg omkring 1960, hvor produktionsapparatet var nedslidt. I stedet for en modernisering af det eksisterende anlæg valgte man at bygge en hel ny margarinefabrik i 1962. Da samarbejdet i MargarineCompagniet ophørte i 1972, stod Alfa godt rustet til den krig, der fulgte i kølvandet på opløsningen.

Alfas lokale forankring blev altafgørende i denne krig. Det ret danske firma mod den multinationale koncern. Der kom dannebrogssflag på Alfas pakker. På fabrikken opstod en intern kampånd, som spredte sig til egnen (Alfa var jo deres fabrik). Ledelse og medarbejdere fik et fælles mål, som de delte med egnens indbyggere. Man trak alle på samme hammel. Det var i denne periode "Lauridsen-ånden" som begreb for det særlige forhold, der eksisterer mellem ledelse og medarbejdere på Vejens virksomheder, for alvor fik sit indhold.

Alfa gik sejrrig ud af kampen. I løbet af 1970'erne fordoblede virksomheden sin markedsandel. Rent fysisk gav det sig udtryk i bygningen af lagerhallen i 1976 og i bygningen af konservesfabrikken i 1981.

I 1984 indgik de stridende parter en ny våbenhvile. Oma var bukket under i kampen, så nu var der kun Alfa og Solo tilbage. Aftalen blev denne gang 5-årig. Alfa-Solo blev det nye fælles navn. Enigheden varede kort, og ved aftalens udløb brød krigen ud igen. Krigen blev kort, i marts 1990 valgte familien Lauridsen at sælge virksomheden til Unilever. I 1992 stoppede produktionen af margarine på Alfa, og i 1994 var det også slut med konservesproduktionen. Den nye margarinefabrik fra 1962 blev i 1996 solgt til Askov dampvaskeri, og i 2002 blev de resterende bygninger sat til salg.

Ved købet af Alfa betingede Unilever sig, at Johnny Vang Lauridsen ikke måtte beskæftige sig med margarineproduktion i 4 år, men præcist på 4-års dagen slog hun dørene op til Margarinefabrikken Grønvang, der var bygget på gården Grønvangs jorde overfor Alfa i Vestergade. Glæden blev kort. Året efter gik Grønvang fallit og drives i dag videre af det hollandske firma Royal Brinkers.

Begrundelse for udvælgelse af industrimindet

Set på landsplan er Alfa den eneste af de tre gamle store margarinefabrikker, hvis bygninger stadig eksisterer. Såvel Omas fabrik i København som Solos fabrik i Sønderborg er revet ned. For den lokale identitet er bygningen vigtig. Alle på Vejen-egnen kender Alfa og historien om Margarinekrigene.

Bygningerne har stor fortælleverdi og de kan fortælle mange historier. De fortæller historien om en branches op- og nedture. De fortæller historien om hvad lokal forankring og sammenhold mellem ledelse og medarbejdere kan betyde for en virksomhed under pres og sidst men ikke mindst fortæller de historien om hvorledes et kartel kan være med til at forme et industrivarters udvikling. De fortæller også historien om margarineindustriens nære forhold til Dansk Mejeribrug.

Produktionsprocessen for smør og margarine er på mange områder identisk, og leverandørerne af maskiner til danske mejerier solgte også maskiner til margarinefabrikker. Th. Phillipsen er et typisk

eksempel herpå. Johs. Lauridsen, som tog initiativet til oprettelsen af Margarinefabrikken Alfa var Vejens førende mejerimand. Fra 1880-1891 ejede og drev han et stort fællesmejeri og fra 1891 var han formand for Vejen A/M. I den egenskab var ham med til at oprette Ribe Amts Mejeriforening samt Smørpakkieriet i Esbjerg. Begge steder var han medlem af bestyrelsen. Som mejerimand var han fortaler for margarinelovene, smør måtte under ingen omstændigheder kunne forveksles med margarine. Man kan trygt sige at han kendte fjenden godt, da han tog initiativer til oprettelsen af Margarinefabrikken Alfa. I mange år var han direktør på Margarinefabrikken Alfa og formand for Vejen A/M samtidig. Alfa fortæller også mejerihistorie.

Margarinefabrikken Alfa udgør sammen med margarinefabrikken Grønvang, de to direktørboliger Grønvang og Vangen samt arbejder- og funktionærboligerne et enestående kulturmiljø – meget få steder ligger tre fabrikker indenfor samme branche og bygget af samme familie samlet på et sted. Konklusionen må derfor være, at de tre margarinefabrikker tilsammen udgør et unik kulturmiljø med en stor fortælle- og oplevelsesværdi. Kulturmiljøet har en rimelig høj grad af autenticitet. Fabriksbygningen fra 1898 er velbevaret. Bygningen har med tiden fået tilbygninger, men den har været udsat for relativ få ombygninger. Fabrikshaller, støbejernssøjler og luftrensingsanlæg (1912) eksisterer stadig, ligesom facaderne er velbevarede. Bygningerne er derfor en god historisk kilde til 1890'ernes fabriksbyggeri. Grønvang fra 1994 huser stadig en margarinefabrik, mens fabrikken fra 1962 i dag rummer et dampvaskeri.

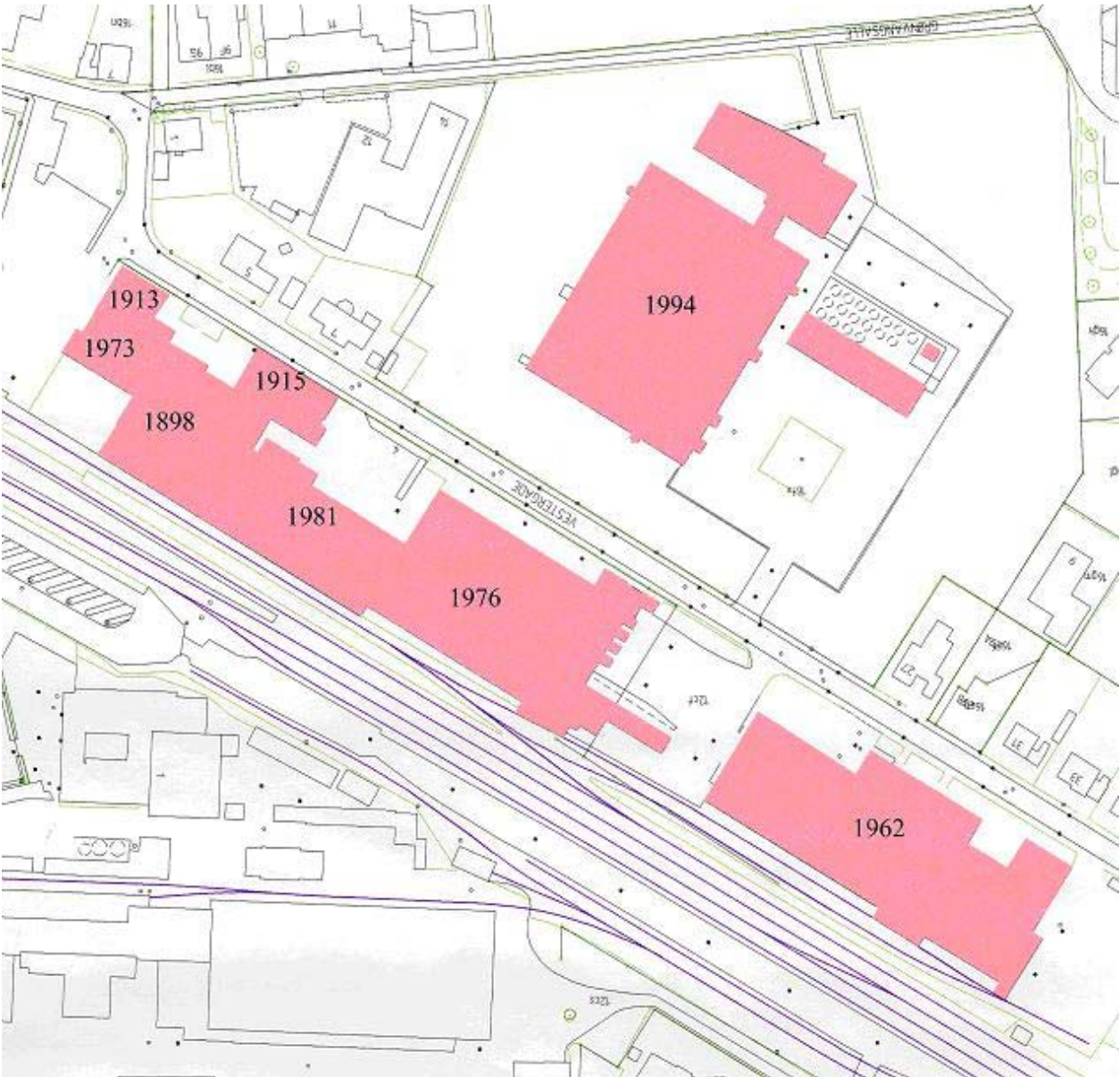
3. Bevaringstilstand/ sårbarhed:

Margarinefabrikken fra 1897 blev i 2002 sat til salg, men er endnu ikke afhændet. Fabrikken er optaget i Kommuneplanen som bevaringsværdig. Bygningerne er efter omstændighederne i rimelig god stand og vil kunne genanvendes til andre formål. Fabriksbygningen er forholdsvis uberørt i såvel det ydre som det indre. Fabrikshallerne fra 1897 og maskinhallen fra 1915 eksisterer stadig i deres oprindelige form. Støbejernssøjler og rygningslanterner er i stor udstrækning bevaret. Fastlåsningsne af markedsandelen i henholdsvis 1931 og 1947 har her gjort udslaget. Der var i perioden 1931-1972 ingen mulighed for ekspansion på konkurrenternes vegne. Ved bygningen af konservesfabrikken i 1981 blev der indrettet lager i de gamle haller.

Margarinefabrikken fra 1962 er solgt til De forenede Dampvaskerier og indrettet til vaskeri.

Margarinefabrikken Grønvang er stadig i drift, men dele af fabrikken er skilt fra til andre erhvervsformål.

4. Oversigtsplan/ situationsplan med årstal:

5. Fotos og historiske fotos:

Alfa 1898. Margarinefabrikken Alfa fotograferet fra sydøst i 1898. I midten ligger smelterbygningen, til højre for denne kontorbygningen og til venstre maskinhallen. Bag bygningerne anes de tre fabrikshaller. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Vejen kommune.

Alfa set fra banesiden 1898. Alfa fotograferet fra nordvest 1898. I forgrunden ses de tre fabrikshaller. Margarinehallen lå i midten omgivet af råstoflager (den østre hal) og modningshal (den vestre hal). Bag hallerne anes smelterbygningen. Foto: Lokalthistorisk Arkiv for Vejen kommune.

Alfa fotograferet fra sydøst. I forgrunden ses kontorbygningen (1913), til venstre herfor smelterbygningen. Foto: Linda Klitmøller, 2004.

Alfa fotograferet fra sydvest. Fra venstre mod højre ses lager (1976), konserverfabrik (1981), maskinhal (1915) og smelteribygning (1898). Foto: Linda Klitmøller, 2004.

Alfa fotograferet fra sydøst. Fra venstre mod højre ses maskinhallen (1915), smelteribygningen (1898), folkebygningen (1920) og kontorbygningen (1913). Foto: Linda Klitmøller, 2004.

Alfas "nye margarinefabrik" bygget i 1962. Fabrikken, der er uforandret i det ydre, er blevet købt af De Forenede Dampvaskerier og indrettet til vaskeri. Foto: Linda Klitmøller, 2004.

Margarinefabrikken Grønvang, fotograferet 2004 fra sydøst. Foto: Linda Klitmøller, 2004.

6. Oversigt over genstande, tegningsmateriale, arkiv, erindringer mv.:

Margarinefabrikken Alfas arkiv findes på Lokalhistorisk Arkiv i Vejen. Arkivet er ikke fuldstændigt, men de centrale dele er bevaret. På arkivet findes også et stort billedmateriale fra Alfa, samt to film fra 1930'erne, som viser produktionen på fabrikken.

En del arkivalier fra MargarineCompagniet er blevet overdraget til Erhvervsarkivet i Århus. Det drejer sig primært om mødereferater og kopier af kontrakter.

Tegningsmateriale fra 1915 og fremefter findes dels på Lokalhistorisk Arkiv dels i Vejen Kommunes arkiv.

På museet findes nogle få genstande samt en række reklameskilte og reklamegenstande fra Alfa

Litteratur:

Klitmøller, Linda: Margarinefabrikken Alfa, en bevaringsværdig fabriksbygning. Mark og Montre årgang 2004.

3. Udpegning

- Kriterier for og processen ved udvælgelse af miljøer/ industrier
- Endelig udvælgelse af industrier i Ribe amt
- Metoden til udvælgelse.
- Argumentation.
- Beskrivelse af hvert enkelt industriminde.
- →Konklusion

Konklusion

I denne rapport er KIP-kriterierne valgt til at begrunde udvælgelsen af industrierne. Samtidig bevirker brugen af denne metode at man til en vis grad kan sammenligne usammenlignelige størrelser. Dog handler vurderingen i hvert enkelt tilfælde om, hvilke kriterier man vægter højest – og altså ikke hvor mange kriterier industriminderne kan siges at rumme. Opstiller man KIP-kriterierne i forhold til de enkelte industriminder skematisk, får man følgende billede ud fra de oplysninger, som er modtaget fra bidragsyderne:

Industriminder	1. tema: Møller og kraftværker			2. tema: Mejerier		3. tema: Infrastruktur	4. tema: Tidlig industri i Ribe		Udenfor tema
	Poul la Cour	Lydum Mølle	Karls-gårde	Hjedding	Brørup	Esbjerg Havn	Jernstøberi	Bo-mulds-fabrik	
KIP-kriterier									Marga-rine-fabrikker
Unikt/sjældent	•			•	•	•	•		•
Sjældent i regionen	•						•		
Repræsentativitet		•	•	•	•	•			
Egns-specifikt		•				•			
Bevarings-tilstand		•	•	•	•	•	•	•	
Funktion		•	•			•	•		
Autencitet	•	•	•	•	•	•			
Historisk kildeværdi	•	•		•		•		•	
Identitets-værdi		•	•	•	•	•	•		•
Oplevelses-værdi	•	•	•	•		•			
Fortælle-værdi	•	•	•	•	•	•			•
Diversitet		•				•			
Homogenitet			•				•	•	
Sammen-hæng med naturgrund-laget		•	•			•			

Metodevalget med brug af KIP-kriterierne har i udarbejdelsen af denne oversigt over udpegede industriminder været en fordel, idet kriterierne har tvunget alle bidragsydere og samarbejdspartnere til at vurdere industriminderne ud fra samme overordnede kriterier i forhold til en argumentation til fordel for udpegelsen. Samtidig kan KIP-kriterierne sammen med udfyldelsen af de enkelte industriregistreringer med kort, billeder og beskrivelser give en rettesnor for, hvilke industriminder, der er egnede til udpegning i forhold til stedernes formidlingsværdi. Dog har alle ikke beskrevet KIP-kriterierne med samme omhu, og der kan derfor være huller i argumentationen, som kunne have været uddybet i de enkelte registreringer. Det er faren ved brug af fælles kriterier: Opgaven skal forstås ens af alle. Bortset fra dette har det via brug af KIP-metoden været nemmere at finde og beskrive de saglige argumenter for de enkelte industriminder.

Opstillingen af industriminder i temaer har vist sig at være en fordel, idet den historiske industrielle baggrund i Ribe Amt har påpeget enkelte brancheområder som vigtige for amtets industrielle udvikling. Derfor har brugen af temaer været naturlig og logisk i denne sammenhæng.

Den endelige udvælgelse er foregået i flere processer med et udskilningsløb. I denne proces har både lokale, saglige og politiske interesser spillet ind. Rapporten er således et konglomerat af flere tilgange til emnet industriminder – og argumenter for, hvorfor de udvalgte industrier bør udpeges som industriminder. Udvælgelsen er et bud på den nuværende viden hos museerne i amtet og kulturmiljørådet i Ribe Amt. En mere detaljeret gennemgang af andre mulige industriminder kunne have medført et andet udvalg end det nuværende.

Rapporten bærer præg af, at det ikke har været muligt at indhente alle de oplysninger hos samtlige samarbejdspartnere, som krævet fra KUAS. Dette skyldes at museerne er under stort tidspres og har måtte prioritere, og således har alle ikke kunnet levere det ønskede materiale. Ikke desto mindre har nogle bidragsydere ydet et stort og velvilligt arbejde, hvilket har været forudsætningen for, at det lykkedes at udarbejde den herværende rapport.

Endelig skal det bemærkes at udvælgelsen af 5 temaer for industriminder for Ribe Amt herunder 9 beskrivelser af de enkelte industribygninger eller anlæg efter den nøjere gennemgang har vist sig ikke blot at rumme regional, men også i flere tilfælde national karakter.

Mette Slyngborg
Esbjerg Museum
December 2004

4. Bilag

Litteraturliste

Bruhn, Verner, *Esbjergs historie 1850-1910 En by bliver til*. Udg.: Esbjerg Byråd i samarbejde med Rosendahls Forlag .1994

Carlberg Nicolai og Søren Møller Christensen (ED), *Kulturmiljø – mellem forskning og politisk praksis*. Udg.: Institut for Arkæologi og Etnologi, Københavns Universitet. 2002

De Kulturhistoriske interesser i landskabet. Kulturhistorien i planlægningen. Udg.: Miljø- og Energiministeriet, Skov og Naturstyrelsen . 1997.

Dragsbo Peter: *En ny tid – Vestjylland og Esbjergs industrialisering efter 1850*. Udg.: Esbjerg Museum. Udg. 1981

Dragsbo, Peter: Det industrielle miljø i Esbjerg – et etnologisk undersøgelsesprojekt. *Mark og Montre 1978*, 57-69.

Fredede bygninger. 2003 Udg.: Kulturarvsstyrelsen. 2004

Hyldtoft Ole, Helle Askgaard og Niels Finn Christiansen: *Det industrielle Danmark 1840-1914*. Udg. Systime. 1981

Henningsen, Peter, *Hedens Hemmeligheder*: Udg.: Overgaard Bøger, Grindsted. 1995

Inspiration til det fremtidige arbejde med kulturmiljøer i planlægningen.. Kulturhistorien i planlægningen, Udg.: Miljø- og energiministeriet, Skov- og Naturstyrelsen 2001

Just, Flemming (red.): Vestjyllands udviklingshistorie ca. 1750-1914. En arbejdsrapport. *Sydjysk Universitetsforlag, Esbjerg* 1984.

Jørgensen, Caspar: Industrisamfundets kulturarv. Kulturarvsstyrelsens første satsningsområde. *Danske Museer nr. 3 2003*, 11-15.

Pollard, Sidney: *Peacefull Conquest. The Industrialization of Europe 1760-1970*. Udg.: Oxford University Press.1981.

Slyngborg, Mette: *Udpegning af karakteristiske industriminder i Ribe Amt, 2003. Rapport*.

Stoumann, Ingrid, m.fl.: *Esbjergs historie 1. Tiden indtil 1850. Før byen kom...* Udg.: Esbjerg Byråd i samarbejde med Rosendahls Forlag .1996.

Trap Danmark IX, 2. *Ribe Amt*. Femte udgave. Udg.: Gads Forlag. 1965.

Trap J. P: *Ribe Amt*. Særtryk af Trap: Kongeriget Danmark, 4. udgave. Udg.: Gads Forlag

Videbæk, Ole: Industriregistrering i Ribe Amt. *Mark og Montre 1980*, 71-92.

Oversigt over mejerier i Ribe Amt

Kilde: Dansk Mejeristat 1931

Sort tekst: Mejerier før 1900, [blå tekst mejerier efter 1900](#).

Fed tekst sort/blå: De mejerier der foreslås udpeget som industriminder.

Aalbæk Andelsmejeri. Opr. 1885.

Andelsmejeriet Aarrehus, Varde, Opr. 1885

[Andelsmejeriet Agerbæk, Agerbæk, oprettet 1925.](#)

Alslev Andelsmejeri, Varde, opr. 1885.

Andst Andelsmejeri, Andst, oprettet 1887.

Ansager Andelsmejeri, Ansager, oprettet 1888.

Aspgård Andelsmejeri, Tistrup, oprettet 1883.

Bastrup andelsmejeri, Vamdrup, oprettet 1897.

Billund Andelsmejeri, Billund, oprettet 1888.

[Andelsmejeriet Blaavandshuk, Blaavand, oprettet 1914.](#)

[Bramminge Andelsmejeri, Bramminge, oprettet 1902.](#)

Bryndum Andelsmejeri, Guldager, oprettet 1885.

Brørup Andelsmejeri, Brørup, oprettet 1884. Ombygget 1907 også senere?

Andelsmejeriet Buurgaard, Billum, oprettet 1882.

Bækbølling Andelsmejeri, Holsted. Oprettet 1884.

Bække Andelsmejeri, Bække, oprettet 1887.

[Eg Fællesmejeri, Eg, oprettet 1925.](#)

Endrup Andelsmejeri, Endrup, oprettet 1884, ombygget og udvidet 1917.

Esbjerg Andelsmejeri, Esbjerg, oprettet 1888.

A/S Esbjerg Mælkeforsyning, Esbjerg, oprettet 1896. Ombygget 1930.

[Faaborg Andelsmejeri, Agerbæk, oprettet 1908.](#)

Andelsmejeriet Fredensberg, Sig, oprettet 1883.

[Andelsmejeriet Fælleslykke, Krogager, oprettet 1922.](#)

[Gaarde Andelsmejeri, Gaarde, oprettet 1916.](#)

Gjesten Andelsmejeri, Gesten, oprettet 1889, ombygget 1924.

Glejbjerg Andelsmejeri, Glejbjerg, oprettet 1884.

[Andelsmejeriet Gredstedbro, Gredstedbro, oprettet 1912.](#)

Grindsted Andelsmejeri, Grindsted, oprettet 1890, ombygget 1924-25.

[Grærup Andelsmejeri, Grærup, oprettet 1913.](#)

Gjørding Andelsmejeri, Gørding, oprettet 1893, ombygget 1928.

Hejnsvig Andelsmejeri, Hejnsvig, oprettet 1890.

Henne Andelsmejeri, Henne, oprettet 1884, udvidet 1911.

Hjarup Andelsmejeri, Hjarup, oprettet 1885, ombygget 1915, udvidet 1921.

Andelsmejeriet Hjedding, Ølgod, oprettet 1882. (flyttet 1905)

Hodde Andelsmejeri, Tistrup. Oprettet 1885. Nybygning og udvidelse 1917.

[Andelsmejeriet Hogaard, Oksbøl. Oprettet 1914.](#)

Holsted Andelsmejeri, Holsted, oprettet 1891. Nybygning og udvidelse 1923.

Andelsmejeriet Hornelund, Tistrup. Oprettet 1883, ombygget og udvidet 1909.

[Houborg Andelsmejeri, Holdsted. Oprettet 1906, ombygget 1912.](#)

Hunderup Andelsmejeri, Bramming, oprettet 1884, udvidet 1907.

Højrup Andelsmejeri, Ejstrup. Oprettet 1888.

Janderup Andelsmejeri, Janderup. Oprettet 1883, ombygget 1914.
Andelsmejeriet Jernved, Gredstedbro. Oprettet 1909.
 Jordrup Andelsmejeri, Jordrup, oprettet 1888. Ombygget 1905
Kongeaadal Andelsmejeri, Gredstedbro. Oprettet 1885, udvidet 1904 og 1925.
 Andelsmejeriet Kronborg, Veerst, oprettet 1888, ombygget og udvidet 1912.
[Kvong Andelsmejeri, Tistrup, Varde. Oprettet 1908.](#)
[Andelsmejeriet Kærbæk, Ansager, oprettet 1915.](#)
Ladelund Andelsmejeri, Brørup. Oprettet 1879, ombygget og udvidet 1913.³¹
[L. A. Lauridsen og Søns Fællesmejeri, Esbjerg. Oprettet 1921.](#)
 Lindbjerg Andelsmejeri, Ølgod. Oprettet 1882, ombygget og udvidet 1920.
 Lindknud Andelsmejeri, Brørup. Oprettet 1888. Ombygget og udvidet 1912.
 Lunde andelsmejeri, Lunde. Oprettet 1884, ombygget og udvidet 1908.
 Lunderskov Mejeri, Lunderskov. Oprettet 1895, Udvidet med særlig beboelse 1902.
 Lydum Mejeri, Tistrup, Nr. Nebel. Oprettet 1885, udvidet 1925.
[Maltbæk Andelsmejeri, Brørup. Oprettet 1905.](#)
 Mandø Andelsmejeri, oprettet 1897.
 Nordby Andelsmejeri, Nordby, Fanø. Oprettet 1888. Ombygget 1930.
 Andelsmejeriet Nordenskov, Nordenskov. Oprettet 1885, ombygget 1910.
 Næsbjerg Mejeri, Næsbjerg. Oprettet 1888, ombygget 1927.
 Nørre Nebel Andelsmejeri. Nørre Nebel. Oprettet 1885, ombygget og udvidet 1927.
 Outrup Andelsmejeri, Outrup. Oprettet 1883. Ombygget og udvidet 1909.
 Oxbøl Andelsmejeri. Oksbøl. Oprettet 1893, ombygget 1915.
 Andelsmejeriet Riberhus, Ribe. Oprettet 1884, udvidet 1924.
[Roust Andelsmejeri, Varde. Oprettet 1908.](#)
[Seem Sogns Andelsmejeri, Ribe. Oprettet 1911.](#)
 Andelsmejeriet Skanderup, Lunderskov. Oprettet 1888, ombygget 1912. Udvidet 1916.
[Andelsmejeriet Skovhøj, Vrøgum. Oprettet 1908.](#)
 Skovlund Andelsmejeri, Mølby. Oprettet 1883. Udvidet 1911 og 1929.
[Starup Andelsmejeri, Tofterup. Oprettet 1925.](#)
 Store Darum Andelsmejeri, St. Darum, Bramming. Oprettet 1890. Ombygget 1917.
 Sønder Farup Andelsmejeri, V. Vedsted, Ribe. Oprettet 1888.
 Sønderho Andelsmejeri, Sønderho, Fanø. Oprettet 1889, ombygget 1918.
 Tistrup Andelsmejeri, Tistrup. Oprettet 1883. Ombygget og udvidet 1909 og 1930.
 Tobøl Andelsmejeri, Føvling, Holsted. Oprettet 1885, ombygget og udvidet 1910.
[Fællesmejeriet Trekløver, Esbjerg. Oprettet 1927, nyt mejeri 1931.](#)
 Vamdrup Andelsmejeri, Vamdrup. Oprettet 1887, udvidet 1920.
[Varde Andelsmejeri, Varde. Oprettet 1908.](#)
 Vejen Andelsmejeri, Vejen. Oprettet 1891. Ombygget 1924-25.
 Vejrup Andelsmejeri. Vejrup. Oprettet 1892, udvidet med beboelse 1913.
[Vesterhede Andelsmejeri, Hejnsvig. Oprettet 1912, andelsmejeri fra 1919.](#)
[Vester Nebel Andelsmejeri, Esbjerg. Oprettet 1909.](#)

³¹ Ladelund landboskole, hvor Niels Pedersen i 1897 oprettede mejeri – mejeriet fik fra starten en fremtrædende plads, og mange unge mænd gennemgik her en praktisk og teoretisk uddannelse i mejeribrug, støttet af skolens mejeri, der tidligt installerede en B & W-centrifuge. Oprettelsen af landbrugsskolen på Ladelundgård bragte det sydvestlige Jylland i kontakt med de nyeste strømninger indenfor mejeridrift og moderne landbrug.

Vorbasse Andelsmejeri, Vorbasse. Oprettet 1922.

Statistik:

83 andelsmejerier i alt registreret i Ribe Amt, i Danske Mejeristat, 1931

58 oprettet før 1900.

25 oprettet efter 1900.

Historie (kilde: Dansk Mejeribrug 1882-2000)

Andelsmejeriernes udbredelse 1882-90:

1882: Hjedding og Burgaard Mejeri

Karakteristisk for Ribe Amt: Her kom de første andelsmejerier, også kaldet fællesmejerier. Først i Ølgod Sogn, senere på Vardeegnen.

I 1883 var der 10 andelsmejerier i Ølgod og Varde og ingen i resten af Danmark – i 1884 spredtes ideen til andre byer i landet.

Andelsbevægelsen tager form 1885-86 – og det store gennembrud i hele landet sker i årene 1887-88.

I år 1890 er Danmark dækket af andelsmejerier med 711 i alt.

Det karakteristiske for Ribe Amt er derved, at de første andelsmejerier kommer – og modellen for mejeridrift ”eksporteres” til resten af landet.

Hvis man skal tale om en første bølge af oprettelsen af mejerier i Ribe Amt ligger det i årene 1882-88.

Hvorimod en anden bølge især koncentrerer sig i årene 1908-09 – men med oprettelse af mejerier stykvis indtil 1931.

Konklusion: Udvalg af et udvalg af de første mejerier samt evt. et mejeri fra omkring 1908-09 (Jernved Andelsmejeri eller andet mejeri).